

Organizacija škola i školovanja u 3. tisućljeću pr. Kr. u južnoj Mezopotamiji

Prolić, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:367715>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Katedra za staru povijest

Iva Prolić

**ORGANIZACIJA ŠKOLE I ŠKOLOVANJA U 3. TISUĆLJEĆU
PRIJE KRISTA U JUŽNOJ MEZOPOTAMIJI**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Jasmina Osterman

Zagreb, 2019.

SADRŽAJ

1.	Uvod.....	3
2.	Prostorni i kronološki kontekst	5
3.	Društvena organizacija južne Mezopotamije u 3. tisućljeću pr. Kr.	12
4.	Pismo.....	17
5.1.	Pisari.....	19
6.	Škole.....	22
6.1.	Škole u kasnom uručkom razdoblju	22
6.2.	Škole u ranodinastičkom razdoblju	26
6.3.	Škole u akademskom razdoblju.....	28
6.4.	Škole u razdoblju Treće dinastije iz Ura	33
6.5.	Škole u kasnijim razdobljima	38
7.	Metodička obrada školovanja u južnoj Mezopotamiji u 3. tisućljeću pr. Kr. kao nastavne jedinice	40
8.	Zaključak.....	43
9.	Summary	46
10.	Popis kratica	47
11.	Literatura	48
12.	Popis priloga.....	53
13.	Prilozi	54

1. Uvod

„Izumom pisma promijenio se tijek povijesti čovječanstva!“ rečenica je koja u ovom ili sličnom obliku postoji u bilo kojem tekstu kojemu je tema ljudska povijest. Pismo je svojom pojavom omogućilo skupljanje znanja i prenošenje istog u omjerima koje nije prije bilo moguće čovjeku. Danas, u modernom svijetu to prenošenje znanja se odvija u školama. Prve škole su prenosile klinasto pismo te su odgajale generacije pisara koji su prvi zapisivali tekstove iz književnosti, matematike, znanosti, umjetnosti, religije i povijesti. Tema ovoga rada su škole u 3. tisućljeću pr. Kr u južnoj Mezopotamiji koje su zapravo prve bile organizirane radi prenošenja znanja budućim generacijama.

S obzirom na to da je danas školovanje obavezno dobro je znati početak i kako su nastale prve škole i je li moguće pronaći neke sličnosti s današnjim. Ovakve teme mogu pomoći mlađim generacijama da ne odbace nešto što uzimaju zdravo za gotovo. Ova tema je idealna za nastavni sat u sklopu novog kurikulumu. Novi kurikulum za povijest (Narodne novine, 2019) predlaže ovakve teme kako bi se povijest kao školski predmet približila učenicima. Gradivo o školama u prošlosti je relevantna tema za današnje učenike. Ova tema nudi mogućnost da se učenicima približe razdoblja povijesti koja su inače daleka i nerazumljiva (posebno učenicima 5. razreda osnovne škole).

Južna Mezopotamija je smještena između rijeka Eufrat i Tigris te je bila plodno područje za nastanak raznih kultura. U 3. tisućljeću pr. Kr. Sumerani i semitski narodi su stvorili jednu ujedinjenu kulturu koja je ostavila iza sebe mnoštvo pisanih izvora, utemeljila je urbani način života, centraliziranu organizaciju društva, navodnjavanje i razna druga dostignuća (Cooper 2010: 33). Pisani izvori su mnogobrojni jer je pismo bilo jedno od najvažnijih dostignuća koje su Sumerani ostavili za buduće generacije. Narodi južne Mezopotamije su počeli koristiti sustav znakova koji je trebao olakšati upravljanje i raspodjelu dobara na dnevnoj bazi. Pismo je sastavljeno od malenih znakova koji su bili urezani u glinu te se kasnije proširio dalje od područja nastanka i bilježio je različite jezike (diplomatske pločice iz Egipta iz razdoblja Amarne su pisane klinastim pismom) (Crawford 2013:1) Međutim, klinasto pismo je nadišlo svoju administrativnu svrhu te su kroz 3. tisućljeće pr. Kr. pisari koristili i razvijali to pismo kako bi zapisali prve tekstove iz književnosti, matematike i znanosti.

Pismo nije bilo samo u službi administracije, ono se tijekom stoljeća upotrebe raširilo kao sredstvo kontrole društva i kao pokazatelj moći. Pisari su se znanjem klinastog pisma izdigli

iznad društva jer ih je to znanje izjednačavalo s prethodnim slavnim precima. Vladajuća klasa je njegovala tradiciju sumerskih vladara te su se tako pisari približavali njima i postajali povlašteni dio društva (Carr 2005: 31). Međutim ta tradicija je došla kasnije, u početku pisari su bili obični činovnici koji su pokretali administraciju grada-države gdje su se nalazili.

Četiri velika razdoblja (kraj uručkog razdoblja, ranodinastičko razdoblje, akadsko razdoblje i razdoblje Treće dinastije iz Ura) su vremensko ograničenje ovog diplomskog rada, a prostorno obuhvaća područje južne Mezopotamije te kada je moguće i potrebno područja u kojima se osjetio utjecaj vladajućih gradova i država.

Sumerski i akadski jezik se koristio istovremeno za vrijeme 3. tisućljeća pr. Kr. te se ta dva jezika nalaze na pronađenim pločicama koje su povijesni izvor za ovaj rad. U prvotnim istraživanjima školovanja u Mezopotamiji koristili su se arheološki ostaci i istraživanja temeljena na zapisima o školama iz kasnijih razdoblja kao što su Kramer (1949) i Sjöberg (1976). Od 1990-ih provedena su mnoga opsežnija istraživanja. Kratki rezime raznih drugih istraživanja se može pronaći kod Waetzoldt i Cavigneaux (2009). Kratki pregled leksičkih lista i njihove uloge u pisarskim školama je iznio Veldhuis (2014). Zbog toga što još nisu pronađeni zapisi o školskim danima za 3. tisućljeće pr. Kr., znanstvenici koriste metodu tipološke analize pločica. Pronađene pločice se analiziraju po obliku pločica i rasporedu teksta na njima te se svrstavaju u kategorije koje je Civil (1969) predstavio. Veldhuis (1997) je također koristio ovu metodu u istraživanju školskog kurikulumu u Nipuru u starobabilonskom razdoblju.

Rad je podijeljen na više dijelova: prvi dio opisuje prostorne, kronološke, kulturne i društvene kontekste razdoblja 3. tisućljeća pr. Kr. Drugi dio se odnosi na škole i njenu organizaciju u svakom zasebnom razdoblju. Treći dio metodički obrađuje temu diplomskog rada kao nastavnu jedinicu u školskom planu i programu.

Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje kako je bilo organizirano školovanje u 3. tisućljeću pr. Kr., gdje se odvijala nastava i tko je bio odgovoran za nju, tko su bili učenici i koje su znanje usvajali uz pisanje i čitanje. Također, kako organizaciju škola i školovanja predstaviti učenicima u osnovnim i srednjim školama u sklopu nastave iz povijesti.

2. Prostorni i kronološki kontekst

Stari Grci su zemlju „između rijeka“ Eufrata i Tigrisa, koje teku iz planina Anatolije do Perzijskog zaljeva, zvali Mezopotamija. U modernoj upotrebi, to ime označava prostor koji također obuhvaća današnju istočnu Siriju i jugoistočnu Tursku. Prirodne granice formirane su duž planina Anatolije na sjeveru, planina Zagros na istoku, Arapske pustinje na jugo-zapadu i Perzijskog zaljeva (Karta 1.).¹

Karta 1. Karta Mezopotamije i susjednih zemalja²

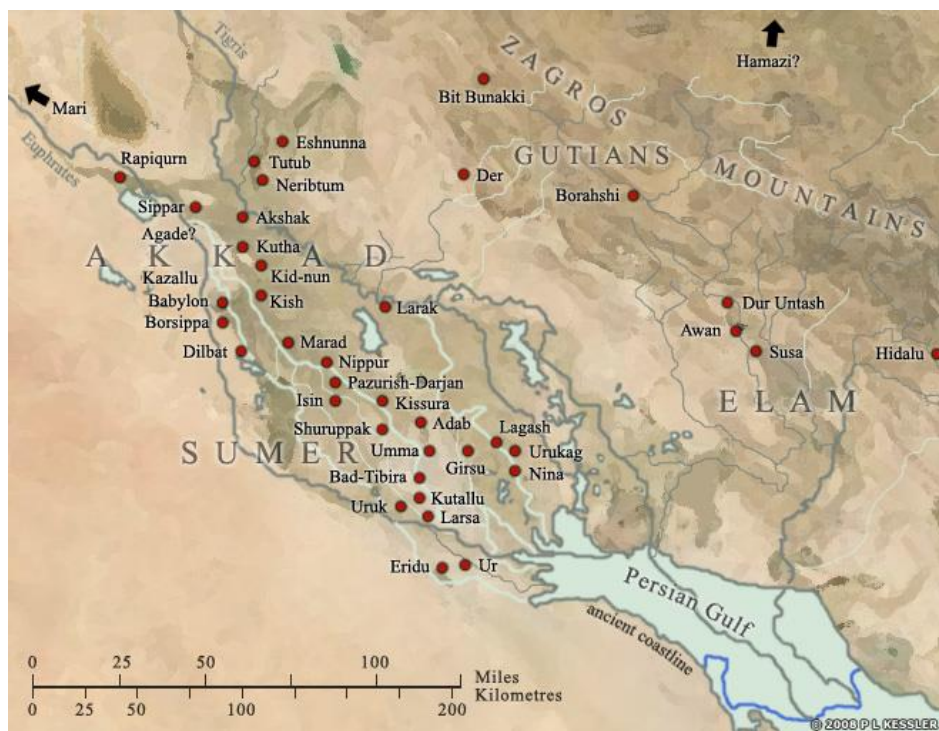
Unutar ovog prostornog konteksta Mezopotamije postojala su dva područja. Prvo područje se proteže od Sredozemlja, uz tok Eufrata i Tigrisa do sjevernog Irana. Ovdje su nastale prve ljudske naseobine u kojima je započet razvoj zemljoradnje i stočarstva. Drugo područje, južna

¹ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40520> (stranica posjećena 1.6. 2019)

² Karta preuzeta s Ancient History Encyclopedia (URL: <http://bit.ly/2knawFM>, stranica posjećena 18. 9. 2019.)

Mezopotamija, između Bagdada i Perzijskog zaljeva, prostrana je poplavna ravnica gdje su rijeke formirale teren ogromnim naslagama mulja. U tom području tlo je bogato mineralima, ali je siromašno padalinama. Naselja nastaju tek nakon što je čovjek počeo upotrebljavati sustave navodnjavanja (Leick 2002: 13-15).

Južnije od grada Babilona zemlja je ravna i na njoj se račvaju mnogi rukavci koji konstantno mijenjaju svoj tok pa je teren močvaran i na tom području zemljoradnja je nemoguća bez složenih sustava navodnjavanja (Karta 2). Unatoč tome, stari su narodi iskorištavali taj prostor za ribolov, trstiku i slično (Van De Mieroop 2007: 7,8). Močvare su bile glavni izvor za trstiku od koje su se izrađivale nastambe, košare, otirači i krovovi. Druga sirovina koja također raste u donjim dijelovima rijeka su palme s datuljama. Njezini listovi koriste se za krovove, a vlaknasta debla za užad i nastambe. Plod je cijenjen jer nadomješta u jesen proljetnu žetvu te služi za laganu prehranu stanovništva. Osim ovih prirodnih izvora, južna Mezopotamija siromašna je ostalima. Nema metalnih i drvnih sirovina koje su dovoljno čvrste za velike građevine, a izvori kamena su beznačajni (Kuhrt 2002: 19, 21).

Karta 2. Karta Mezopotamije³

³ Karta preuzeta s <https://www.historyfiles.co.uk/FeaturesMiddEast/MesopotamiaSumerMap.htm> (stranica posjećena 18. 9. 2019.)

Tok Eufrata i Tigrisa nije stabilan te su se korita s vremena na vrijeme pomicala. Ova činjenica, zajedno s proljetnom poplavom i naplavinama mulja koje rijeka nanosi, ukazuje da je bilo posebno teško kontrolirati navodnjavanje. Sljedeći problem je salinizacija tla rijekama, što je moglo dovesti do siromašne žetve koja je mogla uzrokovati političku nestabilnost (Kuhrt 2002: 21). Osim toga, Eufrat i Tigris teku različitim brzinama – Eufrat je sporiji te je zbog toga najveća gustoća naselja i gradova istočno od Eufrata zbog lakšeg navodnjavanja (Kuhrt 2002: 21).

Iako je Mezopotamija okružena teško prohodnim granicama, to nije zaustavilo razvoj ljudskog društva od najranijih vremena. Razvijala se trgovina s bližim i udaljenim krajevima koja je omogućavala pritek raznih skupina ljudi iz Azije, Afrike i Europe. U tom kontaktu s drugima dolazi do razmjene postignuća i bržeg razvoja te brojnih „revolucija“ koje su inicirane u povijesti Mezopotamije (Van de Mieroop 2007: 10).

Najranija povijest Mezopotamije počinje u neolitikumu gdje oko 9000. g. pr. Kr. počinje kulturni razvoj koji je postavio okvire za daljnje događaje. Najvažniji tehnološki napredak svakako je zemljoradnja, koja je omogućila stalna naselja. Razvoj zemljoradnje dogodio se tijekom više tisućljeća i uključivao je proces pripitomljavanja žitarica i ostalih biljaka, a zatim i životinja. Arheološka nalazišta koja prikazuju ove promjene nalazila su se u granicama različitih ekosustava gdje su stanovnici tih naselja iskorištavali raznolikost biljnih vrsta i lovili divljač.

Potpuni preokret u zemljoradnji postignut je do sedmog tisućljeća pr. Kr. kada su se ljudi izvještali u sjetvi, ratarstvu, žetvi i pohrani. Također, tada se u stočarstvu teži uzgoju stoke sitnog zuba. Prijelaz s nomadskog načina života na sjedilački nije se dogodio iznenada, već je trajao sporo. Ponekad bi ljudi nakon sjedilačkog načina života bili primorani vratiti se opet na nomadski način života da bi lakše preživljavali.

Diljem Mezopotamije od 7. tisućljeća pr. Kr. postojala su stalna naselja, i tada se osnivaju stalna naselja u južnoj Mezopotamiji koja počinju koristiti sustave za navodnjavanje. Tehnološki razvoj koji je uključivao namjerno utjecanje na tok rijeke koristio se i prije, ali tek u južnoj Mezopotamiji to postaje neophodno i organizirano. Rijeka ima niski vodostaj u vrijeme sjetve, a u vrijeme žetve plavi te su zbog toga iskapani kanali i odvodi koji omogućavaju kontrolu protoka vode u polja. Ovi prvi sustavi bili su mali i koristile su ih male naseobine. Činjenica da su ovi sustavi postojali dokazuje da su već tada ljudi imali svijest o ciklusu rijeke

i usjeva, jer su organizacija i planiranje bili potrebni za navodnjavanje Eufratom i Tigrisom. Na ovaj način naselja su se uspješno organizirala i nije čudo da se između 6000. i 5500. g. pr. Kr. povećava broj stalnih naselja u južnoj Mezopotamiji (Van De Mieroop 2007: 10, 11, 12).

Prva kultura u južnoj Mezopotamiji koja je prethodila uručkom razdoblju i nastanku protoklinastog pisma je bila kultura Obeid. Trajala je od 7. tisućljeća do 4. tisućljeća pr. Kr. Za vrijeme njenog trajanja brojnija su stalna naselja, razvija se centralizacija i gradnja prvih većih građevina (Van De Mieroop 2007:15, 16).

O uručkom razdoblju najviše se saznaje iz istraživanja bogatih arheoloških ostataka grada Uruka iz 4. tisućljeća pr. Kr., te je zato on predstavnik kulture. Uručko razdoblje dijeli se na tri razdoblja prema Nissenu (1972, 100): rano (Uruk ili Eanna⁴ XIV-VIII/VII⁵), srednje (koji na temelju keramike ne izdvaja) i kasno (Uruk ili Eanna VII-IV). Završni dio kasnog Uruka (Uruk ili Eanna III) neki znanstvenici izdvajaju kao zasebno razdoblje Djemdet Nasr (Nissen 1972 prema Osterman 2010: 17). Djemdet Nasr arheološko je nalazište koje je datirano u vrijeme Uruka III jer pronađene glinene pločice sadrže isto pismo kao i pločice pronađene u sloju Uruka III (Nisen et al 1993: 21).

Moguće je da se nekoliko manjih naselja u međuriječnom području povezano u jednu povezanu gradsku cjelinu - Uruk. Takva naselja nisu bila velika te je u njima živjelo otprilike 10 000 ljudi (Snell 1997: 15). Ulaganjem u sustav navodnjavanja, prostore za skladištenje te poboljšanjem oruđa za obrađivanje tla povećali su se poljoprivredni prinosi. Uruk je prvi grad koji je površinom bio deset puta veći od naselja iz Obeid kulture. Efikasnom organizacijom proizvodnje i administracije upravljali su hramski kompleksi (Liverani 2005: 5).

Kasno uručko razdoblje obilježava pojava kompleksnog urbanog društva, razvijanje specijaliziranih zanimanja i socio-ekonomske stratifikacije (Liverani 2005: 5). Razvijanjem administracije počelo se razvijati i pismo. Hramska administracija preuzima glavnu ulogu u organizaciji rada i upravljanju viškovima koji su se koristili za izgradnju i održavanje kanala, hramova i gradskih zidina. Upravljala je specijaliziranim djelatnostima i iskorištavala je rad ruralne populacije. Hramovi su postali dominantne građevine u kojima su bili smješteni arhivi, skladišta, životni prostori za svećenstvo, centar administracije i sajmišta (Liverani 2005: 5,6). Centralizirana ekonomija i administracija dovele su do promjena u društvu. Pojavom

⁴ Hramski kompleks posvećen božici Inane (Osterman 2012: 96),

⁵ Brojni nazivi arheoloških slojeva

vladajućeg sloja razvija se i umjetnost koja oslikava bogatstvo i prosperitet. Sve učestalija upotreba kamena također govori o povezanosti s drugim dijelovima Mezopotamije jer jug nije obilovao izvorima kamena (Snell 1997: 15). Impresivna umjetnička djela, veliki, raznovrsni i javni prostori i najraniji pisani izvori svjedoče o ogromnom iskoraku u razvoju društva.

Grad Uruk bio je ekonomski i kulturni centar sačuvan u tradiciji i literaturi kasnijih kultura. Uručka kultura proširila se po čitavoj Mezopotamiji kada Uruk osniva kolonije u sjevernoj Mezopotamiji kako bi imao lakši pristup trgovini sirovinama sa Iranskog visočja i drugih udaljenih područja (kamena, bakra, poludragog kamenja i drva). Početkom 3. tisućljeća sustav gospodarskog centra Uruka i njegovih kolonija počeo se gasiti. Većina kolonija je napuštena, a kriza je postala vidljiva i na jugu. Nije posve jasno koji je uzrok propadanja urbane kulture u međuriječju ili povratak ruralnom životu u nekim dijelovima (Liverani 2005: 6, 7).

Uručko razdoblje nastavlja se na ranodinastičko razdoblje (otp. 2900. – 2350. g. pr. Kr.). Ovo razdoblje se dijeli na Rane dinastije I (otp. 2900. – 2750. g. pr. Kr.), II (otp. 2750.-2600. g. pr. Kr.), IIIa (otp. 2600.- 2450. g. pr. Kr.) i IIIb (otp. 2450. – 2350. g. pr. Kr.). Ova raspodjela ocrta arheološke različitosti temeljene na stilističkim promjenama u materijalnim ostacima sjeverne Mezopotamije koji imaju malu povijesnu vrijednost za lokalitet južne Mezopotamije. Ranodinastičko razdoblje treba se smatrati jedinstvenom cjelinom jer se slične karakteristike ponavljaju kroz cijelo razdoblje (Van De Mierop 2007: 41, 42). Gradovima vladaju društvene elite pod vodstvom lugala koji koriste pismo kako bi pokazali nadmoć, preuzeli vlast i održali narod pod kontrolom (Glassner 2003 prema Osterman 2010: 21). Ranodinastičko razdoblje počinje oko 2900. g. pr. Kr. kada iz južne Mezopotamije kreće novi val urbanizacije i širi se u sjevernu Mezopotamiju, Levant, Anatoliju i Elam (Liverani 2005: 8). Naziva se ranodinastičkim zbog najvažnijeg dokumenta za proučavanje ovog razdoblja – *Sumerske liste kraljeva* koja sadrži najranije zapise o političkoj situaciji u Sumeru. U njoj se navode određeni kraljevi kao vladari gradova koji u svojoj sferi utjecaja imaju i različita okolna područja (Kuhrt 1995: 30). Zbog sve veće centralizacije vlasti, povećava se i administracija i upotreba pisma te razvoj arhiva i pisarskih staleža (Visicato 2000 prema Osterman 2010: 22).

Mnogi pronađeni dokumenti pokazuju da je u nekim gradovima vlasnik zemlje bio kralj, ponekad hramovi, a ponekad je zemlja bila u privatnom vlasništvu. Točna veza između ove tri sastavnice društva još uvijek je nejasna i zahtijeva točno razjašnjenje. Razumijevanje ovakvog društva leži u tome da vidimo vladara kao zaštitnika grada koji u ime božanstva gradi i brine o hramovima. Kraljeva veza s božanstvom olakšava kontrolu grada. Većina stanovnika bila je

uključena u hramske djelatnosti jer su se njihovi proizvodi prinosili kao žrtva bogovima (Kuhrt 2002: 33,34).

Krajem 3. tisućljeća pr. Kr. u južnoj Mezopotamiji dominiraju dva kraljevstva, jedno kojemu je prijestolnica bila Akad u srednjoj Mezopotamiji tijekom 24. i 23. stoljeća, drugo sa središtem u Uru na jugu tijekom 21. stoljeća pr. Kr. Ova dva kraljevstva su kontrolirala cijelu južnu Mezopotamiju te su vojnom nadmoći utjecale i na širi Stari Istok. Brojni pisani izvori ovih kultura omogućuju bolje razumijevanje povijesnih konstrukcija i događaja. Ova dva kraljevstva imaju brojne zajedničke karakteristike: autoritet su održavali vojnom nadmoću, održavali su administrativne, političke i religijske veze s osvojenim područjima, težili su centralizaciji te su propali zbog unutarnjih i vanjskih uzroka (Van De Mierop 2007: 63).

Nazivi kasno ranodinastičko i akadsko razdoblje koriste se za lakše razlikovanje umjetničkih stilova i materijalne kulture, ali ne postoji jasan prekid između ta dva razdoblja (Osterman 2010: 22). Za početak akadskog razdoblja uzeta je prva godina vladavine Sargona (2340 g. pr. Kr.). Akad je prijestolnica kraljevstva čiji ostaci još nisu pronađeni. Pretpostavlja se da je bio nastanjen u helenističko doba, ali nakon Akadskog kraljevstva nije imao značajnu ulogu. Ekspanzijom Akadskog kraljevstva širi se upotreba akadskog jezika. Vladavina prvih pet vladara dobro je poznata zbog bogatih nalaza vaza, kipova i kraljevskih natpisa. Ovo sve svjedoči o složenoj organizaciji velike političke cjeline. Država je bila izrazito centralizirana što se očituje u standardizacijama pisma, kalendara, knjigovodstva i mjernih jedinica.

Iako je Akadsko kraljevstvo vladalo velikim prostorom i tako ujedinilo više gradova, nikad nije došlo do stvaranja nacionalnog identiteta. Osnova političke kulture i ideologije još uvijek je bila zasnovana na konceptu gradova-država tako da jedan grad vlada ostalim gradovima. Akadski kralj uvijek je prvo bio „kralj Akada“, zatim „kralj zemlje“ ili „kralj 4 kuta zemlje“. Sljedećih 500 godina ovaj koncept u Mezopotamiji bio je dominantan, budući kraljevi su smatrali Akadsko kraljevstvo kao idealno uređenje u kojem jedan grad vlada nad ostalim (Kuhrt 2002: 44, 45, 53, 55)

Posljednje stoljeće 3. tisućljeća pr. Kr. obilježila je vladavina jednog grada nad drugima po uzoru na Akad. Ova nova, izrazito centralizirana „država“ po *Sumerskoj listi kraljeva* se naziva Treća dinastija Ura (Ur III), a ovo razdoblje poznato je i kao Sumerska renesansa. Ovo razdoblje je dobilo taj naziv zbog toga što je sumerska kultura doživjela novi procvat. Procvale su sumerska literatura i jezik. Svi sačuvani administrativni tekstovi iz ovog razdoblja pisani su sumerskim jezikom, dolazi do masovne produkcije sumerskih književnih tekstova u školama gdje su službenici učili pisati te je nastala nova sumerska književna vrsta – himna (Kuhrt 2002:

58,59). Michalowski (1991: 49) tvrdi da je termin sumerska renesansa relikvija zastarjelih ideja koje su tumačile povijest kroz prizmu etniciteta ili rase te se ne može koristiti kao opis za razdoblje Ur III. Stajalište koje može opisivati je ponovno korištenje sumerskog jezika u administraciji umjesto akademskog jezika.

Ur je bio sumersko središte smješteno u blizini utoka Eufrata i Tigrisa u Perzijski zaljev, njegovi ostaci se danas nalaze duboko u kopnu zbog promjena toka rijeka. Uru je prometna povezanost i stalni ekonomski prosperitet omogućio da kroz 3. tisućljeće pr. Kr. bude religiozno i obredno središte u kojem se nalazio hram boga mjeseca, sumerski Nana ili akadski Sin. Bio je važan grad-država te prijestolnica treće dinastije koja je vladala južnom Mezopotamijom (Leick 2002: 138). Ur je revitalizirao sumersku kulturu i religiju te proširio model grad-država u širu regiju gdje su drugi gradovi postali provincije. Gradile su se hramske zgrade (zigurati), kanali za navodnjavanje i obrambene zidine. Ujednačili su cijene i mjere unutar svog teritorija te uredili život sa zakonicima i zemljišnim registrima. Kraljevi su bili na čelu ujedinjene i učinkovite administracije te su potpunom kontrolom ekonomije (procjene usjeva prije žetve, procjene rasta za stada i jata, uravnotežen račun za trgovce na temelju upravne konvencije i fiksne stope) doveli do procvata gradova i ostalih naselja.

No, procvat Ura nije dugo potrajao. Zbog vanjskih utjecaja i provalama stranih naroda koja su provalila u južnu Mezopotamiju, Ur je bio opljačkan i uništen (Liverani 2005: 10).

3. Društvena organizacija južne Mezopotamije u 3. tisućljeću pr. Kr.

Sredinom 4. tisućljeća pr. Kr. počinje izraziti razvoj južne Mezopotamije u kojoj nastaje kompleksno društvo s jasnom hijerarhijom i podjelom rada. Arheološka istraživanja daju jasnu sliku kompleksnog društva s utvrđenom hijerarhijom iako se još istražuju odnosi u društvu (Van De Mieroop 2007: 19).

Izum pisma jedan je od rezultata svih tih promjena unutar organizacijskih struktura društva i gospodarstva. Hijerarhijska organizacija društva oslikana je u pronađenim leksičkim listama s popisima zanimanja, gradova, posuda i slično. Materijalni dokazi stratifikacije društva, ukopi i pogrebni običaji nedostaju, ali arheološki nalazi kao monumentalne građevine i figuralni prikazi na cilindričnim pečatima dokazuju raslojavanje društva (Osterman 2010: 34).

Znanstveni pristup, odnosno, proučavanje organizacije gradova kojom se objašnjavaju odnosi u društvu i koliko je to društvo napredno, unazad par godina postalo je veliki trend. Tako se u južnoj Mezopotamiji monumentalne građevine pronađene na raznim arheološkim iskapanjima povezuju s napretkom društva. Međutim treba naglasiti da te dvije komponente djeluju i utječu istovremeno jedna na drugu. Monumentalne građevine, odnosno urbani prostor u cjelini, reflektira društvene odnose i može utjecati na ljudska ponašanja dok s druge strane ljudski element oblikuje svoju okolinu te tako mijenja okoliš (May i Steinert 2014:1).

U kasno uručkom razdoblju monumentalne se građevine posebno izdvajaju u samom gradu Uruk. Građevine koje su istražene pokazuju da su se gradile tijekom dužeg vremenskog razdoblja i za gradnju je trebalo organizirati veći broj ljudi, što je tim ustanovama davalo posebnu auru moći, jer je i sam njihov izgled koji je dominirao gradom podsjećao stanovnike tko drži moć u svojim rukama. Slične monumentalne građevine pronađene su još u Eriduu, Tel Ukairu, Uru i Abu Salabikhu (Collins 2000 prema Osterman 2010: 35).

Zbog veličine i utjecaja na okolna područja, Van De Mieroop (2007: 23) Uruk naziva prvim gradom u povijesti. Društvo u Uruku većinski se bavilo zemljoradnjom, ali se jedan dio gradskog stanovništva odvojio i počeo specijalizirati u drugim djelatnostima. Jedna od karakteristika uručke kulture je jednostavna tzv. posuda s kosim obrubom. To je plitka posuda, grubo napravljena u kalupu, zbog čega je pronalazimo u sličnim veličinama. Tisuće takvih posuda pronađene su po nalazištima uručke kulture. Ove posude pokazuju da je proizvodnja keramike postala masovna. Paralelno uz nju se razvila i tekstilna industrija te izrada umjetničkih

djela. Sve ovo potkrepljuje teoriju da je zbog razvoja proizvodnje dobara nastala potreba za organiziranim administracijom i autoritetom koji će predvoditi razmjenu dobara. Ovaj autoritet zahtijevao je pak ideološku podlogu koja je bila zajednička svim pojedincima u društvu kako bi lakše prihvatili svoju ulogu u proizvodnji. U Uruku tu ideološku podlogu pružila je religija: dobra su bila pokloni od zaštitnice grada Inane. Hram, koji je bio kuća zaštitnice grada, postaje centralna institucija i pokretačka snaga sustava. U samom Uruku postojala su dva istovremena hramska kompleksa, hramski kompleks boga Anua i cijela četvrt Eanna posvećena božici. Eanna je mnogo bolje iskopana i proučavana. Građevine Eanne su detaljno razrađene i bile su podizane nekoliko puta tijekom razdoblja Uruk VII do III. Bile su velike i pomno ukrašene s mozaicima od glinenih čunjeva. Građevine su bile impresivne i vidljive iz velike udaljenosti što je prenosilo poruku o njihovom mjestu na vrhu hijerarhije.

Vaza iz Uruka (Slika 1) svojim reljefom prikazuje moguću sliku društva Uruka prema kojoj hram ima ulogu skupljanja dobara, a zatim ih nudi kao žrtvu božici. Prikazan je još i čovjek, veći od ostalih i s drugačijom odjećom, možda kao posrednik između božice i naroda. On je najvjerojatnije voditelj hramskog kompleksa, na kojeg se odnosi titula EN (Van De Mierop 2007:24, 25), što je u razdoblju Uruka bila najviša funkcija u administrativnoj organizaciji (Osterman 2010: 36). Nije moguće točno opisati osobu koja je izvršavala najvišu funkciju u društvu, ali otkriveni pisani izvori i figuralni prikazi predstavljaju razne pojedince, grupu vladara koja je u vrijeme kasnog Uruka upravljala društvom. O srednjim i nižim slojevima društva ne postoje neki arheološki pokazatelji. Administrativni dokumenti iz faze Uruk III sadrže neke podatke o zavisnoj radnoj snazi koja se možda sastojala od muških i ženskih zavisnih radnika. Moguće da su to bili robovi ili ratni zarobljenici (Osterman 2010: 36,37).

Slika 1 Vaza iz Uruka⁶

Pretpostavlja se da su srednji sloj činili trgovci, obrađivači keramike, umjetnici i slično. Nalazi keramičkih peći, metalnih predmeta, fino oslikane keramike te cilindričnih pečata svjedoče o sloju ljudi koji su bili uvježbani za izradu tih predmeta te se nisu mogli istodobno baviti zemljoradnjom. Unutar tog sloja sigurno je postojala daljnja podjela gdje su neki višeg sloja imali svoja kućanstva s vlastitim poljima i radnicima (Osterman 2010: 37).

U uručkom razdoblju utvrđeno je društveno uređenje koje možemo pratiti kroz čitavo sljedeće tisućljeće – vladar na čelu države, zavisnost okolnih sela, postojanje srednjeg sloja, upotreba pisma u razgranatoj administraciji i veliki utjecaj kultova.

U ranodinastičkom razdoblju područje južne Mezopotamije postaje kulturna cjelina koja je bila politički i gospodarski podijeljena na nekoliko nezavisnih gradova-država. Ovo razdoblje bogato je pisanim dokumentima jer je vrijednost pisma bila povezana s urbanom kulturom (Osterman 2010: 91). U *Sumerskoj listi kraljeva* zapisane su prve dinastije koje su vladale iz određenog grada te kraljevi i vrijeme njihove vladavine. Za ranodinastičko razdoblje I i II lista nije pouzdan izvor, ali za razdoblja IIIa i IIIb poredak kraljeva slaže se s izvorima pronađenim u arhivima (Brisch 2013: 116). U ovom razdoblju se javlja jedna nova javna građevina – palača. Prve palače građene su uz hram kao što je bilo u Umm al-Aqqaribu, Khafajahu, Giparu u Uru, Eridu. U Kišu se gradi Palača A koja je bila izgrađena uz hram Inane.

⁶ Slika preuzeta s <http://bit.ly/2kn8R30> (stranica posjećena 18. 9. 2019.)

Tek s izgrađenim palačama u Eridu i Kišu vidimo komplekse koje su bile namijenjene kralju i njegovoj obitelji. Imale su kraljevsku dvoranu te su bile smještene dalje od hramova. Fizička udaljenost od hrama svjedoči o odvajanju religioznog i sekularnog života koje postaje obilježje Mezopotamije 3. tisućljeća pr. Kr. Pisani podaci pokazuju da postoji treća institucija, skupština, koja je postojala od tog vremena, ali još nisu pronađeni arheološki tragovi koje možemo prepoznati (Stone 2013:164, 173). Kao što se vidi u urbanim strukturama 3. tisućljeća pr. Kr., hram i palača obično su služili kao dva sidra na suprotnim stranama grada, s funkcionalnim elementima grada koji su uključivali radionice, trgovine i, u nekim slučajevima, groblja. Usprkos ključnoj ulozi koju su imali hramovi, a kasnije i palače, moguće da je zgrada skupštine bila ta koja je u velikim urbanim populacijama bila najupečatljivija. Mezopotamski gradovi bili su sastavljeni od blokova kuća, nesumnjivo okupljenih u kvartove, među kojima se ne zamjećuju klasne razlike (Stone 2013: 174).

Elita ranodinastičkog razdoblja odvojila se od hramskog kompleksa iako su kraljevi još uvijek tvrdili da su dobili vlast od bogova. Čini se da vladari grada ranodinastičkog razdoblja nisu imali apsolutnu moć; postoje naznake da su možda postojale skupštine građana u nekim gradovima koje su morale ratificirati glavne odluke koje su donijeli vladari. Na primjer, kada je Gilgameš htio ići u rat, nije mogao to učiniti dok ne dobije odobrenje naroda. Čini se da su bila dva skupa u Uruku u vrijeme Gilgameša i da je, kada nije uspio dobiti odobrenje vijeća starješina, otišao u vijeća mladih ljudi, koji su s oduševljenjem podržali njegov prijedlog.

Gilgamec presented the issue before the elders of his city, carefully choosing his words...In the convened assembly, his city's elders answered Gilgamec: "There are indeed wells to be finished, many wells of the Land yet to be finished; there are shallow wells of the Land yet to be finished, there are wells to deepen and hoisting gear to be completed. So we should submit to the house of Kic. We should not smite it with weapons!... Gilgamec, the lord of Kulaba, placing his trust in Inana, did not take seriously the advice of his city's elders. Gilgamec presented the issue again, this time before the able-bodied men of his city... Then Gilgamec, the lord of Kulaba, rejoiced at the advice of his city's able-bodied men and his spirit brightened⁷

Jasno je i da je svećenstvo također imalo značajnu političku kontrolu, budući da su izravno služili bogovima (Crawford 1991: 42). Postojala su i ekonomska ograničenja samovolji kralja. Vladar je bio većinski zemljoposjednik, ali su hramske institucije također posjedovale velika zemljišta. Obje institucije su kontrolirale veliki broj muškaraca i žena kojima su davali hranu i druge potrepštine, ali koji nisu imali slobodu kretanja i mogućnost posjedovanja zemlje.

⁷ *Gilgamesh and Aga*, preuzeto s <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1811.htm> (stranica posjećena 23. 9. 2019.)

Možda je položaj ovog sloja bio sličan kmetovima u srednjovjekovnoj Europi. Osim što su se brinuli o zemlji, radili su i u drugim industrijama koje su bile u sklopu hramskih kompleksa i palače.

Tijekom ovog razdoblja privatno vlasništvo zemlje je uznapredovalo. Najraniji izvori sugeriraju da je zemlja bila u vlasništvu obitelji, a ne pojedinca, te da su svi članovi obitelji morali dati svoj pristanak za prodaju. Postupno je ova praksa prestajala, a vlasništvo prelazilo u ruke pojedinaca. Žene su mogle biti vlasnice zemlje te su ponekad žene vladara upravljale velikim imanjima, ali najčešće su vlasnici bili muškarci. Može se reći da je u ranodinastičkom razdoblju srednji sloj bio sloj koji je imao zemlju u privatnom vlasništvu te je bio uključen u trgovinu i druge aktivnosti koje su prethodno bile povlastica elite (Crawford 1991: 39-44).

Pojavom Akadskog kraljevstva nastaje nova društvena slika u južnoj Mezopotamiji. Sargon je bio sposoban vojskovođa i uspješan vladar. Postao je prototip vladara kojeg su kasniji vladari pokušavali oponašati. Za vrijeme njegove vladavine i njegovih nasljednika gradovi su se nastavili razvijati i širiti. Društvo još uvijek nije bilo podijeljeno u današnjem smislu na slojeve, ali u izvorima nalazimo pojmove za skupine ljudi koje bi mogli opisati kao slojeve. Najbolje su opisane one skupine koje su radile za vlast. Status ovih osoba, obično nazivanih GURUŠ i GEME odnosno mladi muškarci i djevojke, je najvjerojatnije bio nizak i znamo kako su bili plaćeni dok su radili. Međutim, ne znamo koliko su radili i jesu li imali svoju zemlju. Dio GURUŠ su bili ERIN, koji su možda imali još niži status od GURUŠ jer su dobivali manje naknade (Snell 1997:33).

Iako su nastavili tradiciju iz ranodinastičkog razdoblja odvajanja državne sfere od religiozne, Naram Sin sebe proglašava božanstvom. Vjerojatno je to postala praksa njegovih potomaka. Tako na jedan način zadobivaju apsolutnu vlast nad narodom. Taj trend nastavlja i vladari iz Treće dinastije Ura. Nemoguće je reći kakve posljedice ove promjene imaju na društvo, ali trend prema sve većoj stratifikaciji društva nije posustao u akademskom razdoblju ni za vrijeme Treće dinastije Ura. U svakom se gradu povećavao broj ljudi koji su se specijalizirali za određene poslove. Pisari, svećenici, gatari, trgovci i raznoliki majstori zabilježeni su u pronađenim izvorima iz Treće dinastije Ura. Čini se da to odražava povećanje tehnoloških specijalizacija i razvoj kompleksne administracije koja je morala podupirati kralja kao boga. Također dokazuje postojanje utjecajne srednje klase, koja je postala još važnija u starobabilonskom razdoblju. Društvo je postalo kozmopolitansko, s trgovcima koji su redovito putovali u daleke krajeve (Parpola et al. 1977 prema Crawford 1991: 239).

4. Pismo

Pismo je konvencionalni sustav znakova kojim se bilježi i čuva jezične poruke i tekstovi. Tijekom povijesti bilo je uvjetovano stalnim promjenama materijala kao podloge (stijena, glina, drvo, koža itd.) te sredstava kojima se pisalo i tehnikama pisanja.⁸

Pismo nastaje u Mezopotamiji, krajem 4. tisućljeća u Uruku. Klinasto pismo dobilo je ime po obliku znakova od kojih se sastojalo (lat. *cuneus* = klin). Materijali koji su bili korišteni (trska s kojom se pisalo i glina na kojoj se pisalo) oblikovali su izgled pisma. Simboli pisma sastavljeni su od vodoravnih, okomitih, kosih i trokutastih oznaka koje su se pisaljkom utiskivale u vlažnu glinu (Glassner 2003 prema Osterman 2010: 25).

Sumerani se najčešće spominju kao izumitelji pisma jer se njihov jezik prvi bilježio klinastim pismom. Kroz 3. tisućljeće možemo pratiti jednu homogenu kulturu kroz arhitekturu, stilske izričaje i administrativne prakse čiji je centar bio na jugu Mezopotamije. Sve to odražava sliku da je jedna kultura, najvjerojatnija sumerska, bila odgovorna za izum pisma te da je sumerski jezik bio prvi jezik pisan protoklinastim pismom (Englund 1998 prema Osterman 2010: 26).

Prve pisane spomenike nalazimo u kasnom uručkom razdoblju (o. 3400. – 2900. g. pr. Kr.). Protoklinasto pismo koje se razvilo u Uruku (iz Uruka IVa i III su najranije pronađene pločice) oblikovano je crtanjem znakova u glinu, za razliku od kasnijeg klinastog pisma gdje su znakovi utiskivani s pisaljkom. Pismo je sadržavalo dvije vrste znakova koji su označavali riječi i brojeve⁹ (Van De Mieroop 2007: 28, 30). Ovi prvi znakovi nazivaju se piktogrami i nemoguće je odrediti kojim su jezikom pisani jer se, primjerice, znak za kravu mogao čitati na bilo kojem jeziku kojim čitatelj raspolaže. Sljedeći stupanj razvoja je da znak ne označava samo tu stvar već i zvuk tog znaka, obično ekvivalent slogu. Na primjer: sumerska riječ za glavu je SAG i tako u ovom stupnju znak glave označava i glasovnu vrijednost SAG. Ovo je omogućilo pisarima da razviju načine pisanja kompleksnih riječi za koje nije bilo piktograma, omogućavajući tako pohranjivanje i prenošenje veće količine informacija (Crawford 1991:215).

⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48457> (stranica posjećena 21.6. 2019.)

⁹ Znakovi za brojeve su se različito ucrtavali u glinu te su ostali skoro jednaki kroz cijelo tisućljeće. Svi administrativni tekstovi sadrže neku vrstu brojevnog znaka (Nissen et al 1993: 26).

Protoklinasto pismo, koje se dalje razvijalo u klinasto, bilo je namijenjeno službenicima kako bi mogli pratiti proizvodnju, podjelu i korištenje dobara (Snell 1997: 15). Protoklinastim pismom su zabilježeni samo tekstovi administrativnog karaktera i neki leksički zapisi. Ovi nam zapisi daju najranije povijesne zapise – bilježe prve kraljeve i službenike, pružaju uvid u školovanje pisara i podučavanje znanosti i matematike (Crawford 1991: 215). Samo iz grada Uruka – dijela koji se naziva Eanna – pronađeno je na tisuće fragmenata glinenih pločica i pečata. Samo jedna petina tih pločica nije administrativnog tipa već su leksičke liste. Leksičke liste su popisi riječi i shema koje su istog semantičkog roda. Neke od ovih sačuvanih lista popisi su životinja prema vrsti, drveća, gradova i slično. Ove se liste koriste u sljedećim tisućljećima te su imale ulogu u školovanju budućih pisara (Nissen, Heine 2009, 22-29).

Klinasto pismo nikad nije bilježilo potpuni fonetski prikaz teksta jer su znakovi mogli označavati riječi bez obzira na to kojim se jezikom piše. Tek sredinom 3. tisućljeća neki se dijelovi konjugacije sumerskih glagola zapisuju, a u ranom 2. tisućljeću pojavljuju se nastojanja da se zapišu svi gramatički aspekti u rečenici (Van De Mieroop 2007: 33).

Klinastim se pismom mogao zapisati bilo koji jezik koji se koristio u Mezopotamiji. Sumerski i akadski najčešći su među jezicima zapisanima na pronađenim glinenim pločicama. Sumerski jezik nije povezan ni s jednim danas poznatim jezikom, te ima vrlo karakterističnu gramatiku i rječnik. Koristio se kroz 3. tisućljeće pr. Kr. u južnoj Mezopotamiji, a početkom drugog tisućljeća koristi se u kulturnim djelatnostima, s time da nije poznato kada je izašao iz upotrebe kao govorni jezik. Moguće da je sa Sargonom i Akadskim kraljevstvom sumerski jezik bio poguran u drugi plan.

Akadski jezik¹⁰ semitski je jezik povezan s hebrejskim, arapskim i drugim jezicima Istoka, ali drugačije gramatičke strukture, koristio se kroz 2. i 1. tisućljeće pr. Kr. Dijalekt *protoakadskog* jezika koristio se u 3. tisućljeću za vrijeme Akadskog kraljevstva i Treće dinastije iz Ura. Ove prve zapise semitskog jezika teže je dešifrirati te zato se govori o *protoakadskom* jeziku (Van De Mieroop 2007: 34).

¹⁰ Akadski jezik je dio veće semitske jezične skupine čiji su govornici živjeli na području zapadne Azije. Rubio (2005: 91) smatra da njemu kao dijalekti pripadaju staroakadski, asirijski i babilonski.

5.1. Pisari

Pisari su bile osobe usko povezane s administrativnom organizacijom koja je bila temelj mezopotamske civilizacije. Oni su sastavljanjem i prepisivanjem tekstualnih djela održavali i čuvali drevnu mezopotamsku tradiciju (Osterman 2010: 11).

U prethodnom poglavlju opisana je organizacija društva južne Mezopotamije u 4. i 3. tisućljeću pr. Krista. U tom društvu pisari su bili službenici koji su bili izučeni za sastavljanje dokumenata i pisanje protoklinastih i klinastih simbola. U najranijim vremenima pismenosti nije postao neki određen termin za pisara, ali znanstvenici simbol SANGA, koji je jedan od najučestalijih znakova na protoklinastim pločicama, uzimaju da označava osobu koja je bila pisar (Osterman 2010: 40). Službenici s titulom SANGA su bili važan dio administracije kasnog Uruka koji su u pravilu nadzirali odvijanje različitih radova. Neki su imali veću odgovornost od drugih jer su bili odgovorni za veće količine proizvoda. Pojedini službenici s titulom SANGA su bili zaduženi za specijalizirane poslove dok su ostali sudjelovali u svim djelatnostima administracije (Osterman 2010: 40). Sve ovo svjedoči o dobro uhodanoj administraciji koja je morala imati zajednički izvor – odnosno mjesto gdje se stjecalo znanje potrebno za buduću službu, određen pogled na svijet i poredak društva – škole (Osterman 2010: 82).

U sljedećim razdobljima titula dub-sar je dobila značenje pisara. Osim uloge u administraciji, pisari su preuzeli i ulogu učitelja u školama za pisare. Naime mnogi pisari koji su sastavili administrativne tekstove (pronađeni u Fari, Uru ili Abu Salabikhu) se pojavljuju kao potpisnici leksičkih lista pronađenih u istim mjestima (Visicato 2000: 233).

Pisari su jedna od konstanta mezopotamskog društva, stoga možemo pratiti funkcionalne i hijerarhijske promjene svakog razdoblja kroz ulogu pisara u tom društvu. Prva promjena je promjena titule – titulu SANGA koja se koristila u kasnom uručkom razdoblju i Djemdet Nasru „zamjenjuje“ dub-sar od Ura iz RD II. Ne znamo uzrok tome zašto se dub-sar pojavio uz SANGA. Međutim službenik s titulom SANGA-GAR nastavio je služiti pod vladarom ensi u Šurupaku RD IIIa, u gradovima RD IIIb i Akadskog kraljevstva (Visicato 2000:233, 234).

Pločice s protoklinastim tekstovima pronađene u otpadnim jamama u Uruku su glavni izvor o djelatnostima i položaju pisara u razdoblju Uruka. Organizacija pisara tog razdoblja se ne može rekonstruirati jer je nemoguće pripisati porijeklo tih pločica, odnosno u kojem su arhivu ili administrativnoj instituciji napisane. U ovoj ranoj fazi pismenosti pisari još nisu imali

standardiziranu ulogu jer se titula SANGA javlja u različitim kombinacijama u tekstovima. Moguće je da se toj tituli zbog toga pridodali termine koji su opisivali vrstu posla za koju je pojedini službenik bio odgovoran (Osterman 2010:46, 47). Uspoređivanjem titula zapisanih na pločicama i njihovim poretkom na leksičkoj listi LU₂ A može se utvrditi mogući društveni poredak. Poredak titula koji bi trebao reflektirati hijerarhijsku organizaciju unutar društva donekle se poklapa s podacima koji se iščitavaju iz administrativnih tekstova. Međutim neke titule se spominju u listi, a ne u dokumentima i obrnuto. Također u dokumentima je prikazana složenija administracija u kojoj ima više kategorija službenika koji većinom nisu zabilježeni u LU₂ A (Osterman 2010:71, 81).

Početak ranodinastičkog razdoblja obilježen je raspadanjem institucija i društvenih uređenja iz prethodnog razdoblja. Velika središta su na početku udaljena jedna od drugih, ali s vremenom se sfera gradova-država povećava te nastaju i prvi sukobi među njima, ali i veze temeljene na ekonomiji, trgovini i drugim potrebama stanovništva. Takvim razvojem započinje sekularizacija i centralizacija vlasti koja zahtjeva jaču administraciju, a s tim i veću pisarsku aktivnost (Van de Mieroop 2007:45).

Službenici s titulom dub-sar se pojavljuju u tekstovima iz ranodinastičkog razdoblja (Osterman 2010: 104). Promjena titule za pisare prati promjenu u zapisivanju jer su počeli zapisivati tekstove religijskog i znanstvenog karaktera što je bilo drugačije od prethodnog razdoblja (Glassner 2003: 110). U narednim stoljećima službenici s titulom dub-sar kontrolirali su sve proizvodne i administracijske odjele: bili su zaduženi za žetvu i distribuciju žitarica, uzgoj stoke, industriju tekstila, metala, ribolova i sve ostale usluge vezane za prijevoz robe i ljudi te su postali odgovorni za sve ljude koji su bili zaposleni u državnim sektorima. Visoki položaj pisara u ranodinastičkom razdoblju odgovara razvoju administracije (Visicato 2000: 234,238).

Proizvodnja pločica u akadsko vrijeme ne mijenja se na početku vladavine Sargona, ali malo pomalo dolazi do promjena. Kontrola jednog grada nad velikim područjem zahtijevala je drugačije uvjete rada administracije. Za vrijeme vladavine akademskih vladara provedena je centralizacija organizacijskih dijelova administracije. Na lokalnoj i regionalnoj razini organizirane su iste institucijske strukture. Posljedica toga je bilo povećanje broja školovanih pisara. Također uloga pisara je proširena. U Akadskom kraljevstvu nastavila se tradicija da lokalni upravitelji i ostali visoki službenici dolaze iz pisarskih službi. Međutim imali su veće ovlasti i postali su mnogo vidljiviji u tekstovima. U Umme, Girsu, Nipuru, Isinu, Tell Al-Wilayu i Kišu pronađeni su mnogi dokumenti iz tog razdoblja koji svjedoče o velikoj aktivnosti pisara

Prvi put u ovom razdoblju se spominju kraljevski pisari. On je službenik koji je bio odgovoran za sve transakcije koje su uključivale kralja (Visicato 2000:238).

U ranodinastičkom i akadskom razdoblju istakli su se pisari kao učitelji. Arheolozi su naišli na veći broj školskih pločica na kojima se vježbalo i leksičkih lista. Također su pronađene pločice s matematičkim jednadžbama koje su sigurno bile školske vježbe. Zanimljivo je da su pisari prepisivali leksičke liste koje su zapisane još u kasno uručkom razdoblju (Taylor 2013:297).

Pisari razdoblja Treće dinastije iz Ura su nastavili razne tradicije iz akadskog razdoblja. Iako je od pada Akada do uspostavljanja vladavine Ur-Namme prošlo skoro jedno stoljeće, on je postavi Akadsko kraljevstvo kao ideologiju svog vladanja. Shodno tome preuzeo je neke oblike administracije Akada i prilagodio ga tom vremenu. Ur-Namma je koristio pisare kao potvrdu svoje nadmoći što potvrđuju velike količine pronađenih pločica (Michalowski 2011: 6,7).

Pisari su se školovali za različite vrste specijaliziranih poslova. Njihov položaj u društvu je bio pojačan time da je ostatak društva bio najvjerojatnije nepismen. Tako je njihovo znanje imalo i božanske naznake (Crawford 1991: 215). Ova božanska naznaka je uvelike utjecala na moć koju su pisari imali. Naime, uvođenjem pisma polako se sistematiziraju razne religijske tradicije. Pisari postaju osobe koje imaju moć zapisivanja misli i stavova zajednice te utjecati na sljedeće generacije. Njihovo znanje čitanja i pisanja omogućilo je pisarima upravljanje životom zajednice (Osterman 2013: 45).

6. Škole

Razvoj gradova-država, stratifikacija društva, centralizacija, administracija i drugi spomenuti procesi nisu mogli opstati bez pisma. Pisari su ispisivanjem pločica oblikovali svijet 3. tisućljeća u južnoj Mezopotamiji. Nameće se da je takva organizacija i struktura trebala imati jedan zajednički izvor u kojem se provodio prijenos znanja i iskustva na buduće generacije. Zbog toga su škole u kojima se učilo pisati morale pojaviti usporedno s pojavom pisma.

Sumerski naziv za škole je E₂-DUB-BA-A¹¹, a akadski *bīt tuppī*. Oba naziva se prevode „kuća pločica“. O školovanju pisara i organizaciji škole nema puno pisanih podataka, pogotovo iz najranijih razdoblja (kasno uručko razdoblje). Škole se spominju u mnoštvu tekstova podrijetla iz kasnijeg razdoblja. Iz starobabilonskog razdoblja potječu razni tekstovi koji su pisani u obliku dijaloga između učenika i učitelja te govore o svakodnevnicima učenika u učitelja. Leksičke liste također daju neke podatke kao i kraljevske himne, gdje kraljevi pišu o svojem obrazovanju i podizanju škola (Sjöberg 1976: 160-157).

Klinasto pismo je složenog karaktera te je školovanje sigurno bilo naporno i dugotrajno. Učenici su se nazivali dummu-e₂-dub-ba-a, „sinovi kuće pločica“ ili dub-sar-tur, „mladi pisar“. Učitelji su se nazivali ummīa, „očevi“. Naziv ummīa je u sumerskom jeziku imao šire značenje i označavao je „obrotnika“ ili „stručnjaka“. Postojali su također i napredniji učenici šeš-gal, „stariji brat“, koji su pomagali učitelju u radu s mlađim učenicima (Veldhuis 1997 prema Osterman 2010: 84).

6.1. Škole u kasnom uručkom razdoblju

Iz uručkog razdoblja pronađeno je 7378¹² glinenih pločica i fragmenata koje dokazuju razvijenu administraciju Uruka. Za ovo razdoblje važne su i pločice pronađene u Djemdet Nasru i u Umi. Usprkos velikom broju pronađenih pločica teško ih je protumačiti jer su pronađene u sekundarnom arheološkom kontekstu, u otpadnim jamama (Osterman 2012: 96). Međutim, među njima je nekoliko pločica koje donekle mogu potkrijepiti ideju o organizaciji i tijeku školovanja prvih pisara. Prvi tip tih pločica su simplicifirani oblici gline na kojima su stilusom ispisani redovi i stupci simbola. To bi mogla biti primarna faza školovanja gdje su učenici učili

¹¹ Opširnije kod Osterman 2010: 83

¹² CDLI (posjet 4. 9. 2019)

baratati pisaljkom i prvim znakovima. Sljedeća faza je možda bila oblikovanje pločica, o čemu svjedoče pronađene oblikovane, neupotrebljene pločice. Učenici su zatim učili savladati pisanje različitih elemenata simbola – pronađene su pločice s različitim nizovima otisaka stilusa. Školskim vježbama pripadaju i pločice koje imaju izgled običnog administrativnog dokumenta, ali ne sadrže završni obračun, osobnu oznaku ili oznaku institucije (Nissen i dr. 1993 prema Osterman 2012: 99). Jedan mali dio arhajskih tekstova iz Uruka su bile pločice s listama znakova i kombinacijama znakova¹³ za koje se smatra da predstavljaju sažeti pregled arhajskih leksičkih lista. Ove leksičke liste su sigurno bile dio kurikuluma u školama (Englund 1998: 39). Do danas je pronađeno 719¹⁴ pločica na kojima su tekstovi leksičkog tipa.

Postoji niz različitih vrsta leksičkih lista u Mezopotamiji. Najveća razlika je između lista riječi i lista znakova. Liste znakova izlažu sumerske znakove i kasnije dodaju akadski prijevod istih. Liste riječi uključuje tematske liste, liste sinonima i liste gdje riječi počinju istim znakom ili im je zajednički glavni znak (Veldhuis 1997: 12). Leksičke liste su se koristile i iznova prepisivale dok god je klinasto pismo bilo u upotrebi (Van de Mierop 2007: 32). One su se pisale kako bi proizvele, istraživale i proširile novu tehniku bilježenja. Prijevodi i analiza ranih pločica pokazuju da su liste od samih početaka bile standardizirane. Arhajske liste su sastavljene od malenih fragmenata, većina ih je prevedena uz pomoć kasnijih izvora. Dosada su prepoznate: Lista profesija (LU₂ A), riba, stoke, posuda i drva. Znanstvenici smatraju da su ove liste bile veće, ali pronađeni su samo fragmenti koji su služili za vježbanje pisanja. Nadalje, liste su se koristile kao vježba jer neki unosi nisu pronađeni u administrativnim tekstovima. Lista posuđa sadrži mnogo znakova sastavljenih od znaka za posuđe (DUG), ali samo su neki od tih znakova koriste u administrativnim tekstovima. Znakove koji nisu pronađeni, Krispijn (po Veldhuis 1997:13) naziva teoretskim znakovima. Teoretskim jer su takvi znakovi trebali učeniku demonstrirati teoretske mogućnosti pisanog sustava. Lista profesija LU₂ A je također puna takvih znakova. Ta se lista često koristi kao izvor za objašnjavanje hijerarhije titula i profesija, ali neki od njih se ne nalaze u administrativnim tekstovima. Za to može postojati različita objašnjenja. Moguće da nisu jednostavno pronađene pločice s tim profesijama, ili da su neke profesije bile češće, a neke ne. U svakom slučaju, arhajska lista profesija predstavlja hijerarhiju kasnog Uruka i koristila se pri učenju pisma (Veldhuis 1997: 13,14).

¹³ Dvije takve pločice su pronađene i u Djemdet Nasru (Englund 1998: 39)

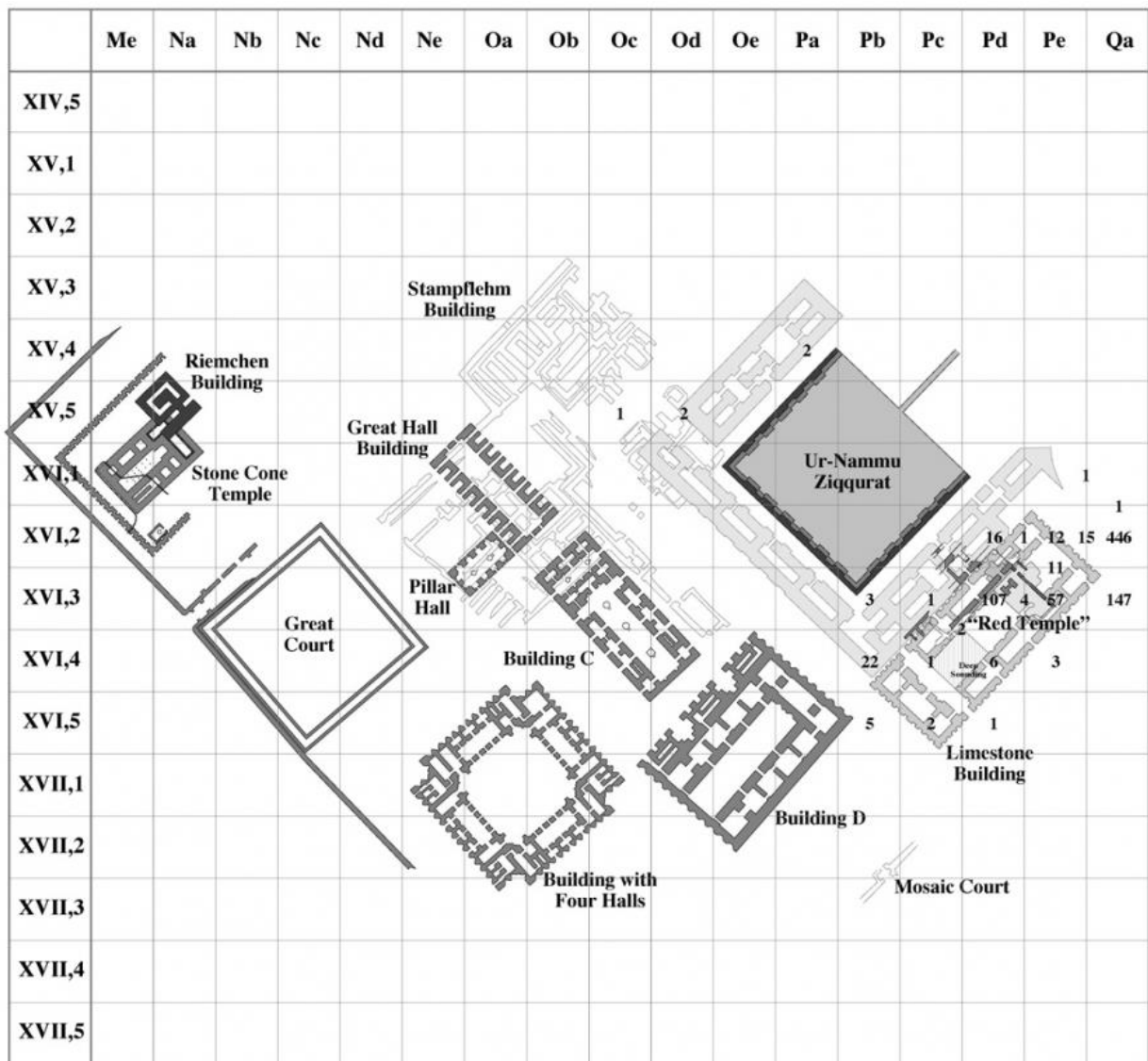
¹⁴ CDLI (23. 9. 2019.)

Leksičke liste su jedna od pisarskih tradicija Mezopotamije te se nisu puno promijenile od arhajskih lista pronađenih u Uruku do kasnijih izvora iz Treće dinastije Ura. To pokazuje da se usprkos promjeni vlasti, škola za pisare je najvjerojatnije imala istu tradiciju kroz cijelo tisućljeće. Već spomenuta Lista profesija LU₂ A je pronađena skoro na svakom arheološkom nalazištu gdje su pronađeni i drugi školski tekstovi. Zanimljivo je da je u ranodinastičko doba bila sastavljena nova lista profesija nazvana LU₂ E koja je bila modernija, ali svejedno nije zamijenila u važnosti LU₂ A. LU₂ A se nastavila koristiti te kopirati i nakon što je njena „modernija“ verzija izašla iz upotrebe (Veldhuis 1997: 14).

Sljedeća najzastupljenija lista iz kasnog Uruka je Lista posuda. U njoj su popisani znakovi koji opisuju spremnike i njihov sadržaj (različite biljke, tekstile, tekućine, namirnice, životinje). Imena su to osnovne robe s kojom se najviše trgovalo. Shodno tome ova lista je učestala jer su se pisari obrazovali za stvarnu službu te su najčešće morali zapisivati proizvode iz Liste posuda (Osterman 2012: 102)

S obzirom na to da su škole propagirale određenu ideologiju kroz instrukcije, možemo pretpostaviti da su bile u nadležnosti neke institucije koja je vladala ili je bila pri samom vrhu hijerarhije. Nemoguće je točno odrediti koja je to institucija jer je nemoguće odrediti opću organizaciju društva u razdoblju kasnog Uruka (Osterman 2012:102).

Istraživanje Uruka nije prestalo te se većina lokaliteta još nije istražila, do danas nije pronađena zgrada za koju bi smo mogli reći da je bila škola. Ipak, na temelju mjesta gdje su pločice pronađene može se pretpostaviti da je škola bila unutar hramskog kompleksa. Iako su leksičke liste pronađene unutar cijelog kompleksa, na četiri lokacije su mnogo učestalije (slika 2). Najbrojnija skupina pločica je pronađena unutar „Velikog dvorišta“. Na toj su lokaciji pronađene 354 leksičke pločice (više od 50%), sljedeća lokacija je u unutrašnjosti Hrama D (95 pločica), dok su treća i četvrta lokacija, otkrile neznatnu skupinu leksičkih pločica – 27, odnosno 33 leksičkih pločica. Treća lokacija se nalazi u unutrašnjosti i okolici Hrama C, četvrta unutar i okolici „Stampflehm“ zgrade. Pločice su pronađene u otpadnim jamama te se ne može sa sigurnošću reći gdje su nastale, ali pretpostavka da su se koristile otpadne jame najbliže školi ukazuje na to da je mjesto gdje su pisari učili pisati bilo u okolici „Velikog dvorišta“ (Osterman 2012: 104).

Slika 2 Tlocrt Uruka¹⁵

Druga dva arheološka nalazišta iz razdoblja Kasnog Uruka – Djemdet Nasru i Uma – su siromašna leksičkim pločicama. U Djemdet Nasru pronađene su samo dvije liste – Lista toponima i Lista posuda. Moguće da još nije istraženo područje gdje su se izučavali pisari, ali budući da nije pronađena LU₂ A lista (koja se izravno povezuje s postojanje škole) moguće da škola za pisare nije funkcionirala već da su se pisari slali na obrazovanje u drugi grad.

Nalaz iz Ume je malo bogatiji od Djemdet Nasra jer je pronađeno 18 leksičkih lista, od kojih je deset LU₂ A. Od ostalih najbrojnije su Lista posuda i Lista metala. Ostali ulomci se ne mogu pripisati jednoj listi. Smatra se da je ovoliki korpus bio dio jedinstvenog arhiva koji

¹⁵ Slika preuzeta s <http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=proto-cuneiform> (stranica posjećena 18. 9. 2019.)

je po broju i vrsti pronađenih lista morao imati školu za obrazovanje pisara. Pronađene liste u Umi odgovaraju najbrojnijim vrstama listama pronađenim u Uruku gdje je sigurno postojala škola (Osterman 2012: 104).

Izvori za organizaciju škola i školovanja pisara u kasnom uručkom razdoblju su mali i neznatni. Iako pronađene školske vježbe i leksičke liste potkrjepljuju ideju da je pisarska škola sigurno djelovala ne može se sa sigurnošću reći gdje je bila i kako je bila organizirana. Ne možemo reći tko su bili učenici, a tko studenti i koja je pravila imala. Usprkos tome, škola za pisare je sigurno utjecala na tadašnje društvo. Poticala je daljnji razvoj pisma, administracije i gospodarstva te tradicija koje su nastale na početku 3. tisućljeća pr. Kr. nastavile i proširile diljem južne Mezopotamije i tijekom cijelog 3. tisućljeća pr. Kr. (Osterman 2012: 104).

6.2. Škole u ranodinastičkom razdoblju

Pisani izvori za ovo razdoblje su pronađeni u Uru, Šurupaku, Abu Salabikhu, Uruku, Nipuru, Girsu i drugim manjim nalazištima. Od ukupnih nalaza, leksičkih pločica je najviše nađeno u Šurupaku i Abu Salabikhu te Nipuru (Osterman 2012: 108).

Tekstovi iz Šurupaka i Abu Salabikha predstavljaju nagli razvoj sumerske književnosti i znanosti. Pronađeni primjerci hramskih himni i kraljevskih instrukcija su predstavnici književnosti dok se znanost razvija s novim školskim vježbama. Ovaj procvat je nastao sigurno zbog razdoblja mira i društvenog prosperiteta (Biggs 1974:28, 29).

Vrste pločica koje nalazimo za ranodinastičko razdoblje su leksičke liste, vježbe administrativnog tipa, tekstovi s poslovicama i vradžbinama.

Šurupakove upute koje su otkrivene u Abu Salabikhu i Šurupaku dokazuju kako se školovanje razvijalo te se u školski kurikulum počelo uvoditi književne tekstove. Tekst je sastavljen u obliku očevih naputaka sinu te je iznimno sekularan za to doba. U tekstu postoji samo par mjesta koji spominju božanstva te oni nemaju glavnu ulogu. Međutim to ne predstavlja filozofsku moć djela već više predstavlja jednostavnu, izravnu uputu teksta (Alster 2005: 31). Ovi naputci su možda bili upute za nekoga tko će preuzeti kućanstvo te okupljaju tradicionalna pravila za moralno socijalno ponašanje, možda i najraniji oblik moralnog zakona koje se do tada pamtio i usmeno iskazivao (Alster 2005: 33). Međutim, Leick (2002: 73) tvrdi da su se ove poslovice do tada usmeno iznosile te su bile učene napamet i nije bilo potrebe da ih se odjednom zapiše kao zakon ili upute za socijalno ponašanje već da je prepoznata njihova uloga u školovanju pisara te su ih pisari zato počeli zapisivati. S pomakom od zabilježavanja

jednostavnih opisa do stvarnog govora, te kako je poznavanje izreka bio znak mudrosti, prepisivanje izreka je postao važan dio pisarske obuke, koja je bila direktna veza između govora i pisma. Pločice iz Šurupaka reflektiraju prijelaz s logografskog pisma do pisma koje odražava fonetske i gramatičke vrijednosti uz komentar učitelja. Ove prve vježbe s poslovicama su najčešće bile pločice na kojima je učenik na drugoj strani prepisivao učiteljev zapis. Leick u ovu kategoriju školskih vježbi spominje i zapise vradžbina koje su isto potekle iz usmene tradicije.

Veldhuis (2000: 384) u svojim istraživanjima o kurikulumima pisarskih škola¹⁶ smatra da je pisanje i prepisivanje poslovice školska vježba koja je pripremala učenike za pisanje književnih tekstova. On smatra da se obrazovanje pisara odvijalo u dvije faze. U prvoj fazi su učenici kopirali raznovrsne leksičke tekstove. Ovi tekstovi su prenosili učenicima klinasto pismo i rječnik. Druga faza je bila sastavljanje književnih tekstova. Veldhuis vježbe s poslovicama stavlja na kraj prve faze kao uvod u drugu. Te vježbe su trebale pripremiti učenika za pisanje književnih tekstova.

Veldhuisova prva faza obuke pisara se ocrta u pronađenim leksičkim listama u ovom razdoblju. Većina lista se ponavlja iz prethodnog razdoblja (što samo potvrđuje koliko su Sumerani držali do tradicije), doduše neke liste se prerađuje, a neke liste se prvi put javljaju (*Lista bogova*). Najčešća lista je *Lista zanimanja* – LU₂ A koja je prisutna u svakom lokalitetu gdje su pronađeni školski tekstovi (Osterman 2012: 105).

Njena nepromijenjenost odražava naklonost prema konzervativizmu, ali usprkos tome zapisane su nove verzije s modernijim zanimanjima. Ove preinake su vjerojatno donosile pomutnju u liste jer su uz arhajske znakove sada postojali i moderniji te je zbog toga sigurno postojao usmeni komentar uz svaku listu. Usmeni komentar je učeniku davao smisao i razumijevanje teksta (Leick 2002:75).

Krajem ranodinastičkog razdoblja, leksički korpus je bio jednolik diljem južne Mezopotamije. U Šurupaku je pronađena posebna lista zanimanja koja počinje s titulom SANGA te se nastavlja s ostalim obrtnicima i hramskim osobljem te lista bogova koja je popis božica (Leick 2002: 75).

¹⁶ Veldhuis (2000) se u ovom članku koncentrirao na pločice iz Nipura iz starobabilonskog vremena, ali s obzirom na tradiciju pisarskih škola i dugovječnost klinastog pisma možemo početak kurikuluma starobabilonskih škola pronaći već u 3. tisućljeću

Tekstovi koji se smještaju u kasnije ranodinastičkog razdoblje IIIb iz Girsua i Nipura opet potvrđuju tradiciju i konzervativizam pisarskih škola. U Nipuru su pronađene 658 pločica od kojih je 13 leksičkih, a 3 literarne naravi. Veliki broj pločica pronađene su na području koje se naziva „pisarska četvrt“, a nalazi se u okolici glavnog hrama boga Enlila. Iz Girsua potječe preko 1600 pločica koje su nabavljene na slobodnom tržištu. Pretpostavlja se da pločice potječu s Tela K gdje je možda bilo smješteno sjedište administracije (Osterman 2012: 98, 99). Po podacima s CDLI¹⁷ za Girsu za ovo razdoblje su pronađene 2257 pločica, od njih su samo dvije pločice s leksičkim i književnim tekstovima.

U ranodinastičkom razdoblju se škola za pisare najvjerojatnije organizirala pod autoritetom kralja ili hramskog kompleksa te primjećujemo kontinuitet školovanja od Uruka. Učenici još uvijek koriste leksičke liste u svom obrazovanju. Uz tekstove administrativnog stila počinju se pisati tekstovi književnog stila kao što su prvi zapisi poslovice i vradžbina. U Šurupaku su leksičke liste, školski tekstovi i drugi literarni tekstovi pronađeni na mjestu koje je bilo dio neke administrativne institucije te to pokazuje da škola za pisare nije bila u privatnoj sferi društva. U sljedećem razdoblju će se obrazovanje pisara početi razvijati prema širim temama i idejama (Leick 2002: 73, 76).

6.3. Škole u akademskom razdoblju

Izvori za školovanje pisara u Akadu su pločice pronađene diljem područja na kojem je Akad imao vlast. Pločice uključuju liste s klinastim znakovima ili s vježbama znakova, tematske liste s osobnim imenima, zanimanjima, računanjem, mjerama, primjerima izvoda iz administracije i književnosti. Pronađene su na raznim lokalitetima, ali najbrojniji su iz Girsu, Ešnune, Gasura, Adaba, Nipura, Nagara, Suse, Tell Leilana i Ašura te je pronađeno 64 pločica nepoznatog porijekla. Sve ukupno je 261 pločica koje pripadaju školskom korpusu akademskog razdoblja (Kraus 2018: 9, 10).

S obzirom na to da je bogatstvo materijala raznoliko, pločice su podijeljene tipološki:¹⁸ prizme i velike pločice s više stupaca; pločice s učiteljevim i učeničkim zapisom; pločice s

¹⁷ Stranica posjećena 23. 9. 2019.

¹⁸ Tipološka kategorizacija je obično karakteristika istraživanja školskog materijala starobabilonskog i kasnijih razdoblja. Pronađene glinene pločice se razvrstavaju prema obliku i rasporedu teksta u kategorije koje je uveo Civil (1969: 27, 28)

jednim ili dva stupca; pločice oblika leće; pločice s crtežima te pločice koje se ne mogu svrstati niti u jednu kategoriju.

Pločice u obliku prizama su se prvi put pojavile za vrijeme akadskog razdoblja. Akadske prizme su relativno male, najčešće od 15 do 25 centimetara s 5 do 7 stupaca teksta. Sve akadske prizme sadrže leksičke liste te svaka strana ima samo jedan stupac teksta. Smatra se da su prizme bile rad naprednijih učenika jer ih je bilo komplicirano izraditi. Velike pločice s više stupaca su također bile djelo naprednijih učenika. Pločice sa zapisom učitelja i učenika nisu brojne. Smatra se da takve vježbe nisu bile korištene u akadskoj školi jer su pronađene samo dvije takve vježbe (Kraus 2018: 14-16).

Najbrojnije pločice su pločice s jednim ili dva stupca. One sadrže 5-20 linija teksta i imaju jednu vježbu po pločici. Tematski obuhvaćaju leksičke liste, matematičke vježbe, primjere ugovora i primjere iz književnosti. Pločice oblika leće su veličine dlana i sadrže od 2 do 15 linija teksta. Tematski sadrže leksičke liste, matematičke vježbe, književne primjere i vježbine. Bile su djela početnika i naprednijih učenika (Kraus 2018: 16, 17).

Pločice koje sadržavaju crteže, shematske planove i karte su raznovrsne i po veličini i obliku, ali najčešće su pažljivo izrađene i djelo su iskusnih učenika koji su vježbali geometriju i matematičke izračune (Kraus 2018:17).

Školovanje pisara je u Akadu počinjalo kao i u prethodnim razdobljima. Učenjem oblikovanja gline u pločicu i rukovanje stilusom. Glina za pločice je prolazila specijalni proces prije nego li se oblikovala u pločicu. Prvo je pročišćena od velikih komada kamenja, flore i faune koja bi smetale pri pisanju te bi se zatim oblikovala u oblik koji je bio zadan. Jedan starobabilonski školski tekst to opisuje:

[Qujick, come here, take the clay,
knead it, flatten it,
[calculate (the amount needed), fold it (over itself),
reinforce the core, form (the tablet),
[. . .] plan it, [. . .]
hurry, [. . .]
lift up the flap-clay, trim it off!¹⁹

Nakon što je pločica bila napravljena i oblikovana, učenik je učio baratati stilusom (Taylor 2011, 11). Pisari su zbog raznolikosti pločica imali na raspolaganju opremu koja je uključivala

¹⁹ Taylor 2011: 12, ETCSL 5.1.a

alate za oblikovanje i valjanje te rezanje gline, različite stiluse za pisanje te druge pribore za brojanje i upisivanje brojeva (Kraus 2018: 29). Sljedeći korak je bio organizacija prostora na pločici, odnosno, koliko će sadržavati stupaca i redaka (Kraus 2018: 30). Nakon usvajanja tehničke strane pisanja, učenici su krenuli s usvajanjem kurikuluma.

Pločice s školskim vježbama sadržavaju početne vježbe, matematičke zadatke, primjere dokumenata, tekstove iz književnosti i leksičke liste. Poredak vježbi je od lakših prema težim vježbama te ocrtava mogući smjer školovanja. Kurikulum škola je nemoguće točno utvrditi zbog malog broja pronađenih školski vježbi te njihove široke rasprostranjenosti. U kasnijim razdobljima kao na primjer u starobabilonskom razdoblju pojavio se tekst *Školski dani*. U tom tekstu opisuje se dani u školi i situacije u kojima se učenik nalazio. Opisuje poduke iz pisanja, sumerskog, računanja i crtanja. Iako je ovaj tekst iz 2. tisućljeća pr. Kr. pločice iz akadskog razdoblja svjedoče o sličnim temama kao i u tom tekstu (Kramer 1949:199, 200). Tako da se može pretpostaviti da je jedan akadski učenik tijekom jednog školskog dana imao više različitih sati te je proučavao različite tematske cjeline (Kraus 2018: 57, 58). U prilog ovome ide raspodjela vrsta pisara koju je Visicato (2000; 175) utvrdio istraživanjem arhiva u akadskom Girsuu. Visicato smatra da se raspodjela pisarskih poslova odvijala na 4 razine. Na čelu arhiva je pisar s titulom dub-sar-mah te njegovi pomoćnici s titulom ugula i ensi, sljedeća razina su pisari koji su se bavili poslovima s ribolovstvom i različitim drugih dobara. Treća razina su bili pisari koji su se bavili raspodjelom stoke. Svi pisari u prve tri razine su bili zemljoposjednici. Zadnja razina su bili pisari koji nisu imali ovlasti kao oni iz prve tri grupe već su obavljali manje poslove. Osim ovoga pisari su obavljali religijske, sudske i vojne poslove u društvu te su ponekad bili guverneri nekog osvojenog područja (Kraus 2018: 242).

Prilazeći istraživanju školovanja s druge strane, odnosno promatrajući njegov cilj, možemo također dobiti neke odgovore na to kako je teklo školovanje pisara. Dub-sar je nakon završetka školovanja trebao imati kompetencije za izvršavanje administrativnih zadataka. Trebao je moći stvoriti niz raznolikih dokumenata, od jednostavnih do onih kompliciranih. Dokumenti su uključivali različite evidencije rada i osoblja, račune prodaje i kupovine te upravljanje zemljišnim granicama. Za stvoriti ovakve dokumente, pisar je morao imati znanje pravopisa i gramatike jezika, poznavanje mjera i administrativne frazeologije. Ako je želio biti uspješan, pisar je morao imati ove vještine, a da bih se izdignuo sigurno je trebao imati i različita druga znanja – kao što je sastavljanje karata, književnih tekstova i slično. Možda je postojala specijalizacija unutar škola – pisari koji su se obrazovali za posebne poslove ili institucije te su zato imali i posebne vježbe i tijekom školovanja (Kraus 2018: 58, 59).

Kurikulum akademskih škola je sigurno počinjao od jednostavnijih vježbi koje su u akademskom korpusu školskih vježbi obuhvaćale jednostavne leksičke liste i male komade pločica s ponavljajućim znakovima. Nakon toga, učenici su učili možda zapisivati kompliciranije liste s titulama, profesijama, geografskim i božanskim imenima. U ovom razdoblju su možda učili crtati (Kraus 2018: 59).

Leksičke liste su još uvijek bile konstanta u školama, ali postoji razlika između lista koje su se koristile u školama i lista koje su se koristile pri izradi administrativnih dokumenata. Tradicionalne liste, kao što je LU₂ A, nisu bile relevantne jer su neki njihovi unosi bili arhaični, te nisu bili od koristi pri sastavljanju dokumenata (Kraus 2018: 113). Tako da su u ovoj fazi učenici učili liste koje su bile relevantnije tom dobu, a stare leksičke liste su se prepisivale kao dio tradicije pisarskog znanja te kao didaktički alat. One su bile dio pisarske kulture i nasljedstva te su predstavljale pisarski identitet koji je povezivao pisare kroz dugu povijest pisanja (Veldhuis 2014 prema Kraus 2018: 221). Leksičke liste su bile zapisane na velikim pločicama s više stupaca ili prizmama te manjim fragmentima. Moguće da su učenici prepisivali liste na manje fragmente gledajući ih s prizme ili većih pločica (Kraus 2018: 203, 204). Westenholz (1974: 106) smatra da su se stare sumerske leksičke liste koristile kako bi učenici naučili osnove sumerskog jezika.

Sljedeća velika grupa pronađenih školskih pločica su pločice s matematičkim i geometrijskim zapisima. Zbog toga se smatra da je matematika postala jedna od glavnih komponenata koju su pisari učili. Akademski pisari su morali znati brojati, mjeriti i vagati s obzirom na to koliko se puta spominje u sačuvanim administrativnim dokumentima. Školske pločice s matematičkim problemima su pripremale mlade pisare za svakodnevne zadatke. S druge strane, rješavanje matematičkih problema pokazuje kreativnost pisara nasuprot suhoparnom prepisivanju leksičkih lista. Učenici su možda učili jednostavnije matematičke radnje od početka školovanja jer su na nekim pločicama pronađeni problemi koji zahtijevaju temeljno znanje brojevnog sustava. Nakon završetka školovanja pisari će to znanje koristiti u isplati srebra, mjerenje zemljišnih granica i distribuciji žita. Matematika je bila iznimno važna pisaru, ako se nadao da će se izdići na više funkcije institucija. Kraus (2018: 116) tvrdi da je učenje matematičkih vještina imalo prednost pred učenjem leksičkih lista u akademskoj školi jer su zbog administrativnih dokumenata koji sadrže račune, crteže i karte zemljišta i objekata - matematika i geometrija mnogo više koristili pisaru nego sve ostalo.

Zadnja moguća faza školovanja je bilo prepisivanje književnih tekstova. Ove školske pločice sadržavaju kratke fraze i izvode iz priča, invokacija, himni, zagonetki i poslovice.

Pločice su ili oblika leće ili s jednim stupcem te imaju grešaka ili tragova brisanja. Za ove pločice se smatra da su se koristile u školama jer opseg teksta potvrđuje da su učenici prepisivali veći tekst s neke druge pločice, iz memorije ili im je bio diktiran. S obzirom na to da su pločice sadržavale manji tekst moguće je da prepisivanje književnih tekstova nije bila zadnja faza školovanja, posebno jer su neke od pronađenih pločica bile djelo mlađih učenika. Kraus je predstavlja kao zadnju fazu jer je to zadnja faza u kurikulumu škola koje dolaze kasnije (2018: 165). Na primjer pisari starobabilonske škole su završavali svoje školovanje s prepisivanjem dugačkih izvadaka iz književnih tekstova (Veldhuis 1997: 64).

Većini pločica koje su školske vježbe ne znamo arheološki kontekst. Takvo stanje onemogućava pretpostaviti gdje su bili arhivi za čuvanje pločica te gdje su možda bile sobe ili zgrade za školovanje. Nadalje, kada su pronađene, pločice su najčešće bile u sekundarnim nalazištima gdje su bile bačene ili iskorištene kao građevinski materijal. Takvo dislociranje onemogućava povezivanje školskog materijala s mjestom gdje su nađeni. Jedino mjesto gdje se smatra da je bila soba za školovanje je pronađeno u Tell Leilanu, u sjevernoj Mezopotamiji. Više pločica je otkriveno u sobi koja se koristila za vrijeme akadke vlasti. Zgrada, u kojoj se soba nalazi, je bila akadka administrativna institucija. Po tome školovanje se možda odvijalo pod okriljem akadke administracije (Kraus 2018:230; de Lillis Forrest et al. 2007: 43). Međutim, nisu pronađene reference u administrativnim dokumentima na školsku ustanovu što možda pak znači da nije postojala specijalizirana ustanova kao škola već da su pisari samo uzimali naučnike kako su mogli. Kraus tvrdi da bi se pronašle nekakve upute o školama da je ona bila stvarno u sferi države i njome normirana. Akadski pisari su se najvjerojatnije školovali u lokalnim administrativnim zgradama te su učili administrativni jezik, ali su učitelji bili slobodni koristiti vježbe koje su oni smatrali da su potrebne (Kraus 2018: 233).

Pločice sadrže sumerske i akadke zapise. Do Akadskog kraljevstva ta dva jezika se već koriste dulje vremena zajedno jer su već pronađeni dvojezični zapisi na pločicama iz Abu Salabikha i Šurupaka. Na pločicama iz Abu Salabikha i Šurupaka zabilježeni su sumerski tekstovi koje su potpisivali pisari sa semitskim imenima. Tijekom Akadskog kraljevstva, akadski se jezik uobičajeno pronalazi na pločicama administracije. Kraljevski natpisi i korespondencija pokazuje da su kraljevi i elita preferirali akadski jezik nasuprot sumerskog. Postoje teorije da se akadski jezik koristio namjerno kako bi se uzdigao na razinu sumerskog do teorija da se pokušalo spojiti dvije kulture u jednu (Foster 2016 prema Kraus 2018: 246). Školske pločice su pisane na oba jezika, ali su najčešće pisane na onom jeziku koji se govorio lokalno. Tako da su one koje su pronađene u sjevernim gradovima kao što su Gasur i Eshunna

bile pisane na akademskom jeziku, a one iz južnijih gradova kao Uma i Girsu su bile pisane na sumerskom jeziku. Kraus (2018:246-251) smatra da pisari tijekom akademskog razdoblja nisu učili drugi jezik kao obavezni predmet. Naime, nema puno pločica s oba jezika iz jednog nalazišta što znači da su pisari uobičajeno učili pisati na lokalnom jeziku te su samo učili drugi ako su pokazali ambiciju za napredovanje.

Škole su za vrijeme Akademskog kraljevstva napredovale te su učenici učili raznovrsnije predmete od prethodnih razdoblja. Škole su vjerojatno bile u sferi državnih institucija u kojima su se instrukcije održavale na lokalnom jeziku. Tijekom akademskih kraljeva pokrenuta je reforma klinastog pisma i pločica koja je rezultirala stilom klasičnim za Akad te se on učio u školama. Utjecaj kraljevskih reformi na pismo potvrđuje da su škole bile pod jurisdikcijom države. Međutim nema dokaza da su reforme bile usmjerene prema školama već sugeriraju da su takve promjene bile upletene u obrazovni proces zbog uskih veza između administracije i pisarskog školovanja, a kako je administracija bila reformirana tako je pod njenim utjecajem škola dobila mogući novi oblik (Kraus 2018: 254).

6.4. Škole u razdoblju Treće dinastije iz Ura

Ova dinastija je ostavila iza sebe ogroman broj tekstova (106 714²⁰). Najviše pločica s tekstovima je pronađeno u Umi (29 940) , Girsu (26 619), Puzriš-Daganu (15 647), Nipuru (3 697) i Uru (4 297). Većina je pronađena u sekundarnom kontekstu, a veliki broj mjesta je bio prethodno opljačkan. Pločice su vjerojatno pronađene na mjestu arhiva. Arhivi su bili kraljevski, hramski ili privatni (Molin: 2016).

Kralj Šulgi, sin kralja Ur Name – prvog vladara, je uveo mnoge organizacijske i religijske reforme. Ove reforme su preoblikovale vojsku, skupljanje poreza, administraciju itd. Šulgi je najvjerojatnije reformirao pisarske škole i ulogu pisara. Liverani (2013: 166) tvrdi da su u ovom razdoblju pisari imali dvije uloge. Prvu, kao prenositelji pisarskog znanja i drugu, kao pisci književnih tekstova.

Iako je korpus tekstova iz Ur III opširan, školski tekstovi su malobrojni. Samo 96 tekstova se smatra da su bili iz škola, a leksičkih tekstova ima 31²¹. U Umi je pronađeno 32

²⁰ Podatak preuzet iz CDLI (stranica posjećena 6. 9. 2019.)

²¹ Ibid.

teksta, u Girsuu 16 tekstova, u Nipuru 11, u Adabu 2, u Uru, Suzi i Irisagrigu po 1 te je 27 tekstova nepoznatog porijekla. Neke pločice su očuvane u potpunosti, neke su samo fragmentirane. Obuhvaćaju teme iz administracije - kao što su vježbe ugovora, popis imena godina i mjeseci, matematičke jednadžbe i slično. Oblikom su jednostavne pločice s 5 do 15 redova ili oblikom leće. Većina pločica nema poznati arheološki kontekst²².

Titula *dub-sar* je u Ur III postala generalna titula za činovnike te je iz tekstova poznato preko 1560 različitih osoba koje su imali tu titulu. Osim što je njen prijevod pisar, smatra se da se ona koristila kao opis svih osoba koje su završile pisarsku školu. Za ovo razdoblje sigurno možemo reći da su pisari završavali *e₂-dub-ba-a* (Michalowski 1991:51, Liverani 2013:166). Liverani (2013: 166) škole u ovom razdoblju naziva prenositeljicama znanja. Taj prijenos se odvijao unutar pisarske škole pod budnim okom učitelja – *umma*. Ovi učitelji su učili svoje učenike znakovima i riječima, administrativnim i književnim formama i različitim stilovima pisanja.

Kurikulum pisarske škole se u ovom razdoblju sigurno sastojao od književnih i administrativnih vježbi. U prethodnim razdobljima učenici su se pripremali najčešće samo za službe u administraciji, ali Michalowski (1991:52) tvrdi da kurikulum više nije temeljen za praktičnu administrativnu službu već da su učenici učili preko književnih tekstova. Početne vježbe su još uvijek bile vježbe upoznavanja i učenja znakova, ali nakon toga učenici su učili kraljevske i božanstvene himne, debate, književna pisma, mitove i epove te druge književne vrste koje su bile na sumerskom. Postoji malo pronađenih administrativnih vježbi koje bi potvrdili da je glavna svrha školovanja bila administracija. Liverani (2013: 166) školske vježbe smatra sredstvima prijenosa kraljevske i elitne ideologije. Zbog toga su se u pisarskim školama usredotočili na književne tekstove. Književni tekstovi su bili pogodniji za prijenos ideja i misli. Ti tekstovi u obliku vježba se mogu podijeliti na kraljevske himne, poslovice, debate, religijske i kultne tekstove te mitološke tekstove.

Kraljevske himne postaju književna vrsta u kojoj kralj autobiografski izlaže svoj život. One su, uz kraljevske natpise, bile propaganda kraljeve ideologije. Himne su hvalile kraljevske talente, a natpisi njegove ratove, pobjede i gradnje zgrada (Liverani 2013:167). U jednoj od kraljevskih himni koje veličaju kralja Šulgija, sam kralj opisuje svoje rođenje i djetinjstvo u prvom dijelu himne:

²² Ibid.

When I was young I learned at school
The scribal art on the tablets of Sumera and Akad.
Among the high-born no one could write like me.
Where people go for instruction in the scribal art
There I mastered completely subtraction, addition, calculus and accounting.
The fair Nanibgal Nisaba
Provided me lavishly with knowledge and understanding.
I am a meticulous scribe who dose not miss a thing!²³

Ovaj izvor potvrđuje da je postojala organizirana škola u kojoj su se poučavale razne vještine, ali je primarna svrha ovog teksta bila potvrda kraljevske ideologije koju su pisari trebali prenijeti društvu.

Debate su bile vrsta školske vježbe u kojoj dva subjekta (stočar/zemljoradnik, bakar/srebro ili palma/tamaris) suprotnih vrijednosti raspravljaju, naglašavajući svoje vrijednosti, a umanjujući protivnikove. Na kraju rasprave zaključuje se da oba protivnika imaju korisne kvalitete i one aspekte koji su se u početku činili više prestižniji nisu nužno najpoželjniji nakon detaljnijeg pregleda. Ova vježba je imala svrhu ujediniti društvo gdje su razlike između elite i ostatka postale prevelike te se pokušalo smanjiti razlike uvažavajući manje poželjne funkcije (Liverani 2013:167).

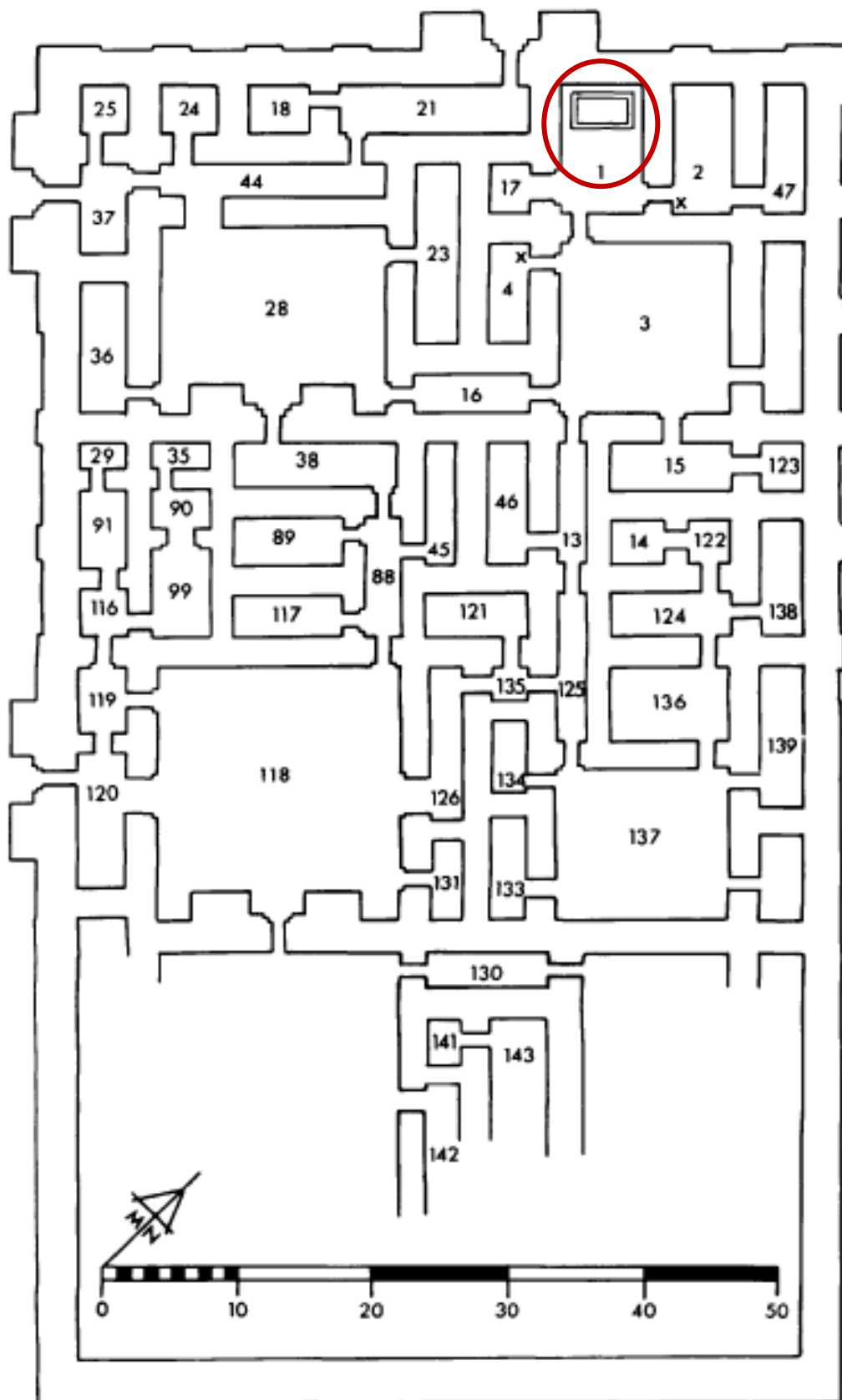
Iako se najviše ulagalo u književni korpus tekstova, leksičke liste nisu zanemarene. Kao jedna od konstanta školskih vježbi leksičke liste se obnavljaju i ispisuju na temelju tradicije starih lista. Iz Ur III poznate su liste profesija, ptica i riba koje se nastavljaju na tradiciju arhajskih lista (Veldhuis 1997:17).

U Nipuru, u kojem je pronađeno 11 tekstova za koje se smatra da su ih učenici napisali, istražen je hramski kompleks posvećen božici Inani (Slika 4). Zgrada koju je izgradio kralj Šulgi se nalazi u razini IV te je očuvan plan prostorija. Prostorija 1 je bila jedna od većih prostorija. Dugačka je 9 metara, a široka 6. Prostorija te veličine vjerojatno nije imala krov jer su grede za krov bile prekratke. Unutar te prostorije pronađene su pločice te je moguće da se u njoj odvijala nastava jer su neke od tih pločica ispisane školskim vježbama. U sjeverozapadnom dijelu sobe pronađena je struktura u podu koja je bila sastavljena od glinenih cigli. Unutrašnjost strukture je bila obložena bitumenom te je bila djelomično prekrivena. Unutar strukture pronađeni su fragmenti pločica i pečata te neupotrebljena glina. Moguće da se u njoj čuvala

²³ Engleski prijevod himne Šulgi B je preuzet iz Veldhuis 1996: 11

glina od koje su učenici izrađivali pločice. Zbog svega ovoga moguće je da se u ovoj prostoriji odvijala nastava (Zettler 1991: 104). Liverani (2013: 166) tvrdi da su pisarske škole sigurno pripadale hramskim kompleksima jer su hramovi bili centar državne administracije. Škole su bile najvjerojatnije dostupne samo sinovima vladajuće klase jer su bile smještene uz vladajuće komplekse (hram).

Vladari Treće dinastije su željeli obnoviti kulturu starih sumerskih gradova-država gdje je sumerski jezik bio glavni jezik većine tekstova. Zato su tekstovi ovog razdoblja većinski pisani sumerskim jezikom. Možda odgovor leži u tome da je škola bila čuvarica mira i poretka te ona koja je širila kraljevsku ideologiju. Budući pisari administracije su u školi dobivali iste ideje i povezali su se u jednu homogenu skupinu koja se odvojila od društva. Književni tekstovi su imali ideološku funkciju da olakšaju taj proces. Kraljevske himne i drugi tekstovi su slavili kralja, dok su mitovi i leksičke liste potvrđivali božanski poredak. Ovo posebno znanje koje su pisari stjecali ih je odvajalo od ostatka društva te im davalo jednu određenu magijsku moć (Michalowski 1991: 52).

Slika 3 Tlocrt hrama Inane u Nipuru (Zettler 109:103)

6.5. Škole u kasnijim razdobljima

Pisarske škole u starobabilonskom razdoblju se nastavljaju na tradiciju škola iz Ur III. Starobabilonski književni korpus se temelji korpusu koji je stvoren za vrijeme Treće dinastije iz Ura. U školama nastaju kraljevske himne u čast kraljeva iz urske treće dinastije. Nadalje epske priče koje slave arhajske kraljeve poput Gilgameša su bile ideološki važne kraljevima Treće dinastije jer su oni tvrdili da su im preci. S druge strane, leksički korpus škola starobabilonskog razdoblja je samo dijelom sličan korpusu iz škola Ur III. Osim par iznimaka, Veldhuis (1997: 16-18) tvrdi da je u ovom razdoblju bilo više novih elemenata koji su utjecali na pisarske škole i njihovu organizaciju.

Pronađeni su bogati izvori za starobabilonske pisarske škole te je za ovo razdoblje pronađeno najviše fizičkih ostataka škola. Materijalni ostaci svjedoče da su škole bile u privatnim kućama (takvi nalazi su pronađeni u Nipuru i Uru). Također su pronađene pločice koje ocrtavaju potpune faze školovanja²⁴. Školovanje se sastojalo od dvije faze. U prvoj fazi su učenici učili klinaste znakove, leksičke liste, matematiku, modele ugovora i književne vrste. Književne vrste kao što su poslovice su ih uvodile u sumersku gramatiku i sintaksu te ih pripremale za teže književne tekstove koje su proučavali u drugoj fazi školovanja. Druga faza školovanja sastojala se od niza od deset tekstova koje su nazivali *Decad* (Parker, Fleming 2014: 153).

Starobabilonske pisarske škole imaju zajedničku karakteristiku s školama iz Ur III jer također usađuju svojim učenicima ne samo vještinu pisanja i čitanja već vrijednosti i perspektive koje su pripadale kraljevskoj ideologiji. Carr (2005: 21) smatra da je to postala primarna svrha školovanja pisara jer su u svom kurikulumu imali premalo praktičnih vježbi, a više teorijskih zadataka kao što su prijevodi sumerskog (koji tada više sigurno nije govorni jezik) ili matematičkih zadataka gdje su učenici računali kako izvesti napad s premalo vojnika.

Leksičke liste starobabilonskog razdoblja se uvelike razlikuju od svojih predaka iz 3. tisućljeća pr. Kr. Sve postojeće liste su bile obrađene i proširene da pokrivaju važne teme kao što je trska i predmeti od trske, kamenja i božanstva. Tematske liste su bile raspoređene u ur-

²⁴ Veldhuis 1997 u svom radu analizira korpus školskih tekstova iz Nipura te predstavlja bogati kurikulum pisarskih škola u starobabilonskom razdoblju

ra = *hubullu*. Sastavljene su nove liste: lista jednostavnih i kompleksnih znakova i temeljna lista koja je trebala biti pomoć pri učenju klinastog pisma. Dugotrajne i konzervativne liste iz tradicije 3. tisućljeća pr. Kr. bile su zamijenjene s prilagođenim lokalnim vrstama. Povezanost između arhajskih lista i odgovarajućih lista starobabilonskog razdoblja još nije razjašnjena. Neke liste su se temeljile na arhajskim listama kao što je lista životinja i lista ptica. Međutim za listu metala nije još pronađena povezanost sa starijim listama (Veldhuis 1997: 18). Iako školski korpus starobabilonskog razdoblja nije nastao iz ničega ipak je dobio jedan novi zamah.

Iz kasnijeg 2. i 1. tisućljeća ne nalazimo toliko školskih vježbi pisarskih škola, ali prije zbog sve češće upotrebe prolaznog materijala kao što su drvene daske za pisanje i pergamentu nego smanjenja pisarske tradicije. Pisarske škole u svoje kurikulume uvode akadsku književnost te se sumersko-akadski tekstovi šire izvan svojih tradicionalnih geografskih granica, a akadski jezik postaje *lingua franca*.

Tijekom 1. tisućljeća pr. Kr. školovanje je i dalje organizirano u dvije faze. Prva faza se sastojala i dalje od vježbi temeljnih znakova, riječi i sintakse koje su pisane na velikim pločicama (imale su više stupaca). Vježbe druge faze su pronađene na manjim pločicama (jedan do dva stupca). Ove pločice su sadržavale tekstove iz književnosti, ponekad su bile dvojezične s leksičkim izvadcima. Književni tekstovi sastojali su se od religijskih, kraljevskih natpisa i priča (Parker; Fleming 2014:153).

Iz organizacija škola kasnijih razdoblja se vidi da su se oslanjale na tradiciju starijih škola. Upotreba klinastog pisma, akademskog i sumerskog jezika, materijal na kojem se piše, dvije faze školovanja i upotreba književnih tekstova u svrhu propagande su samo neke od zajedničkih karakteristika škola 2. i 1. tisućljeća pr. Kr. Sva nabrojena obilježja pak svoj začetak imaju u pisarskim školama koje su djelovale u kasnom uručkom razdoblju, ranodinastičkom, akademskom i Ur III.

7. Metodička obrada školovanja u južnoj Mezopotamiji u 3. tisućljeću pr. Kr. kao nastavne jedinice

Povijest južne Mezopotamije (u širom kontekstu povijest Starog Istoka) je jedna od prvih lekcija koje djeca susreću u nastavi povijesti u osnovnoj školi, kasnije i u srednjoj školi. Prvi put se susreću s pojmovima kao što su urbanizacija, centralizacija, grad-država, administracija, hram, religija. Moguće je da će im te teme biti strane i imat će teškoća s usvajanjem gradiva. Zbog toga je potrebno pažljivo birati oblike rada, metode poučavanja i učenja te nastavna sredstva i pomagala u nastavi pri izradi nastavnih planova i programa kako bi učenike motivirali i potaknuli njihovo aktivno učenje.

Nastavna jedinica škole u južnoj Mezopotamiji kroz 3. tisućljeće pr. Kr. obrađivala bi se u sklopu povijesne teme *Društvo i svakodnevnica starog Egipta i Mezopotamije* ili kao izborna tema. Ova nastavna jedinica spada u domenu *Društva*, a odgojno-obrazovni ishod koji mora biti ostvaren: učenik objašnjava dinamiku i promjene u pojedinim društvima u prapovijesti i starome vijeku. Predviđene aktivnosti su za nastavu povijesti u 5. razredu osnovne škole, ali aktivnosti se mogu prilagoditi i za 1. razred srednje škole. Za srednju školu ova nastavna jedinica bi spadala u domenu *Društva*, ali pod povijesnom temom *Stari Istok – društvene strukture, zakonici i prava* ili u domenu *Filozofsko-religijsko-kulturno područje* pod povijesnom temom *Razvoj pismenosti na Starome Istoku i u antičkom svijetu*²⁵ (Narodne novine 2019). Sljedeća metodička priprema je za jednu nastavnu jedinicu, ali je ova tema i gradivo opširno te bi se moglo razraditi za više nastavnih sati te tako olakšati i poboljšati aktivno učenje učenika.

Kroz ovu nastavnu jedinicu učenici će moći ponoviti prethodno gradivo i vidjeti kako je nastala urbanizacija i centralizacija te kako su različita politička uređenja utjecala na razvoj pisma i škola. Također upoznavanje s ulogom pisara učenici će razmišljati o raspodjeli društva. Smatram da će učenje o školama učenicima približiti povijesne situacije Mezopotamije jer će učiti preko poznatog (škole) o nepoznatom.

Cilj nastavne jedinice škole u južnoj Mezopotamiji kroz 3. tisućljeće pr. Kr. je upoznati učenike s organizacijom školovanja pisara za administrativne službe. Učenici bi trebali steći

²⁵ Posebno se odnosi na gimnazijske programe.

znanja o razvoju klinastog pisma i tijekom školovanja pisara. Također učenici bi trebali razviti svijest o važnosti školovanja kroz povijest. Očekivani ishodi učenja (učenici će moći):

1. odrediti geografski položaj južne Mezopotamije na temelju povijesnog zemljovida,
2. prepoznati na temelju slikovnog prikaza pločicu s klinastim pismom
3. opisati razvoj klinastog pisma uz pomoć slikovnog materijala
4. nabrojati dvije sličnosti i dvije razlike u razvoju klinastog pisma
5. na temelju pisanog izvora opisati tijek školovanja pisara
6. usporediti školovanje u Mezopotamiji s današnjim školovanjem uz pomoć pisanih izvora
7. učenik će na temelju analize pisanog izvora ocijeniti važnost školovanja u južnoj Mezopotamiji.

Na početku nastavnog sata s učenicima je predviđeno ponavljanje gradiva o južnoj Mezopotamiji. Učenicima se uz pomoć projektor prikazuje povijesna karta Starog Istoka, slika arheoloških ostataka (zigurata) i pločica s klinastim pismom. Postavljajući pitanja učenicima nastavnik ponavlja povijesna razdoblja južne Mezopotamije; ponavljaju se pojmovi centralizacija, navodnjavanje, administracija, hramovi, urbanizacija, raspodjela društva i drugi oblici država (kraljevstvo/grad-država). Očekuje se od učenika da prepoznaju klinasto pismo s pločice te nastavljamo s podpitanjima za dublju analizu slike. Postavljamo im pitanja poput: tko je ispisao pločicu i za što je služila, gdje je bila južna Mezopotamija i kakvo je bilo državno uređenje. Ponavljanje i kratki uvod završava nakon što učenici dođu do zaključka da je klinasto pismo bilo korišteno u Mezopotamiji, da su pisari zapisivali tekstove u službi administracije. Nastavnik postavlja glavno motivacijsko pitanje: gdje i kako su pisari učili pisati klinasto pismo?

Nakon što su se učenici prisjetili s gradivom o 3. tisućljeću pr. Kr. u Mezopotamiji slijedi prva aktivnost sata – analiza dvije različite pločice koje odgovaraju povijesnim razdobljima (kasno uručko razdoblje i ranodinastičko razdoblje). Uz slike učenici dobivaju upute za analizu slikovnog materijala. Ova aktivnost traje 15 minuta. Upute za analizu: kada i gdje je nastala pločica (po kojim detaljima je učenik zaključio te informacije), opiši pločicu (materijal, je li cijela ili fragemntirana, je li ispisana na obje strane) i koje su razlike i sličnosti između pločica te da pokušaju posložiti pločice po razvoju (protoklinasto i klinasto pismo). Nakon toga nastavnik metodom razgovora provjerava kako su učenici analizirali pločice i točnost odgovora. Ukoliko je potrebno, nastavnik nadopunjuje odgovore. Od učenika se očekuje da zaključe da su pločice iz različitih razdoblja, ali da im je poveznica klinasto pismo – učenicima nastavnik

objašnjava tradiciju klinastog pisma i leksičkih lista kroz tisućljeća. Klinasto pismo je objedinilo povijest južne Mezopotamije te je zajednička karakteristika više naroda i država. S ovom aktivnošću nastavnik također upoznaje učenike s analizom slikovnog izvora, koja će pitanja postaviti za analizu bilo kojeg slikovnog izvora.

Sljedeća aktivnost je analiza tekstova zapisanih na klinastom pismu s pločica u parovima. Učenici će dobiti radni listić s tri kratka teksta koji opisuju što se u pisarskim školama učilo (Radni listić 1). Uz tekstove dobivaju pitanja za analizu: tko je napisao tekst (povjesničar, sudionik događaja), kakve je vrste tekst, gdje i kada je nastao, izražava li pisani izvor činjenice ili osobne stavove autora, postoji li u pisanom izvoru neka lažna tvrdnja ili krivi podatak (po čemu to zaključuju), kako bi teklo školovanje jednog pisara po ovim pisanim izvorima (što su prvo učili, što zadnje), koje predmete su imali i imali li neke sličnosti s današnjim školama te koje su razlike. Ova aktivnost traje 20 minuta. Nakon toga nastavnik metodom razgovora provjerava analizu teksta. Od učenika se očekuje da prepoznaju pločice pisane klinastim pismom, da su tekstove napisali učenici (i kralj Šulgi), da izražava činjenice, da prepoznaju da su učenici pisarskih škola učili izrađivati glinene pločice, učili su sumerski i akadski, matematiku; na temelju analize teksta učenici trebaju nabrojati tri sličnosti (uče pisati, imaju učitelje, počinju od djetinjstva, zajedničke predmete (matematika, strani jezici)) i tri razlike (imaju manje predmeta, ne uče izrađivati materijal za pisanje, školuju se za administracijske službe).

U završnom dijelu sata učenici odgovaraju na motivacijsko pitanje gdje su i kako su pisari učili pisati klinastim pismom. Nakon što zaključe da su pisari učili pisati klinasto pismo u školama, učenici u dvije rečenice moraju objasniti je li im pisarska škola bila zanimljiva ili ne.

8. Zaključak

Škole u južnoj Mezopotamiji su bile ustanove u kojima su obrazovani i odgajani novi naraštaji pisara. One su omogućavale prijenos znanja, ali su također bile mjesto gdje se širila ideologija vladajuće kulture.

Pisari su bili osobe koje su aktivno sudjelovale u administraciji gradova i država. U 3. tisućljeću pr. Kr. centralizacija, urbanizacija i stratifikacija društva su karakteristike kultura južne Mezopotamije. Administracija gradova je obuhvaćala veliki broj ljudi te je utjecala na sve sfere života. Mnoštvo glinenih pločica koje su pronađene na raznim arheološkim lokalitetima svjedoči o predanosti zapisivanju i čuvanju podataka u društvu južne Mezopotamije.

Većina pronađenih glinenih pločica su administrativne prirode te nisu još pronađeni pisani izvori o organizaciji škola za 3. tisućljeće pr. Kr.²⁶, zbog toga se istraživanje o školama i organizaciji temelji na različitim povijesnim izvorima (glinenim pločicama, ostaci hramova i palača).

Najvažniji izvor su glinene pločice. Pronađen je mali broj glinenih pločica koje se odnose na škole i to su najčešće pločice koje sadrže školske vježbe i leksičke liste. Leksičke liste su posebno važne u istraživanju obrazovanja južne Mezopotamije jer se one pronalaze često i naznačuju da je na tom lokalitetu najvjerojatnije djelovala škola. Leksičke liste su tekstovi popisa znakova i riječi koje imaju neku zajedničku karakteristiku (npr. jedna od najčešćih pronađenih lista je LU₂ A koja nabroja vrste zanimanja, među ostalim su Lista riba, Lista životinja i sl.) te su služile kao obavezno sredstvo u školovanju. Učenici su ih prepisivali i tako učili klinasto pismo te odobreni poredak u društvu.

Pločice koje nazivamo školske vježbe su razne. Mogu biti nedovršene pločice s kojom je učenik učio izraditi pločicu, pločice s jednostavnim upisima i znakovima na kojima je učenik učio baratati stilusom, pločice s književnim tekstovima i matematičkim računima, pločice s modelima ugovora, trgovačkim transakcijama i raznim drugim primjerima iz administracije. Tipološkom analizom pločica možemo rekonstruirati tijek školovanja. Moguće da je bilo podijeljeno u dvije faze. Prva faza se sastojala od učenja rukovanja glinom i stilusom te učenja

²⁶ Takvi tekstovi postoje za kasnija razdoblja. Opisuju npr. jedan dan u školi

prvih znakova. Dalje su učenici učili jednostavnije administrativne modele i jednostavnije književne tekstove. U drugoj fazi, učenici su napredovali do složenijih ugovora i književnih tekstova.

U kasnom uručkom razdoblju zasad nema druge faze jer su pronađene samo školske vježbe administrativne prirode i leksičke liste. Smatram da je tada školovanje bilo usmjereno prema tome da učenici rade u administraciji te nije bilo potrebe da se obrazuju u drugim predmetima. Školovanje je najvjerojatnije bilo pod jurisdikcijom hramskih institucija jer su iskapanjem u Uruku pronađene školske vježbe unutar hramskog kompleksa²⁷.

Iz ranodinastičkog razdoblja su pronađene pločice s tekstovima poslovice, vradžbina i drugih jednostavnijih magijskih zapisa te su pronađene *Šurupakove upute* – tekst u kojem otac daje naputke sinu. Primjećujemo širenje kurikuluma jer su se ovakvi zapisi češće zapisivali u RD, odnosno zamjećuje se razvoj druge faze školovanja. Vladajuća klasa je i dalje odgovorna za školovanje jer su i u ovom razdoblju pločice pronađene u hramskim kompleksima.

U Akadskom kraljevstvu kraljevi su pokrenuli niz reformi koje su utjecale na pisarske škole. Nije još ustavljeno jesu li škole bile ciljano obuhvaćene ili su promijenile svoj rad zbog toga što je administracija promijenila svoje djelovanje, a škola je reagirala na društvene promjene te se prilagodila situaciji. Akadskim školama je sigurno upravljala vladajuća klasa. Naime, u akademskom razdoblju pisari ispisuju mnoge kraljevske natpise te akademski jezik postaje govorni jezik administracije. Učenici prepisujući kraljevske natpise postaju aktivno sredstvo vladajućih preko kojega kralj utječe na društvo i oblikuje ga prema svojim stavovima i idejama. Akademski jezik je sigurno bio govorni jezik akademskih kraljeva te ga uvođenje kao glavnog jezika administracije i učenjem u školama olakšava njegovo širenje među dijelove društva kojima nije govorni jezik.

Za vrijeme Treće dinastije iz Ura imamo prve zapise o školama. U Šulgijevoj himni B kralj se hvali svojim pohađanjem škole i svladavanjem raznih predmeta (klinasto pismo, sumerski jezik, matematika i dr.). Školovanje je još uvijek najčešće organizirano pod jurisdikcijom države jer su opet pronađene pločice uz hramske komplekse, ali i jer su aktivnije pisani tekstovi na sumerskom jeziku kojeg je kralj i kraljevska palača vratila kao glavni jezik administracije.

²⁷ Spomenuto ranije u radu, vidi Škole u kasnom

Organizacija škola u južnoj Mezopotamiji je bila najčešće pod utjecajem vladajućeg sloja te je bila usko povezana s administracijom. Budući pisari su školovani s ciljem da budu korisni članovi društva te pomažu lakšem vladanju i upravljanju. Na početku 3. tisućljeća pr. Kr. škola je bila jednostavna te učenici nisu imali druge školske vježbe osim onih koje bi ih trebale pripremiti za rad u administraciji. Kasnije zamjećujemo porast školskih vježbi koje ukazuju na to da se školovanje preusmjerilo na neke druge predmete kao što su matematika, učenje drugog stranog jezika i književnih tekstova. Možemo pretpostaviti da je školovanje pisara počelo obuhvaćati i druge elemente te stoga cilj obrazovanja nije bio isključivo rad u administraciji. Pismenost je bila cijenjena te je pisarima davala jednu božansku naznaku u kasnijim vremenima te im je omogućila da budu na povlaštenim položajima.

9. Summary

The aim of this paper is to explain the circumstances in which scribes from southern Mesopotamia learned to write in the 3rd millennium BC (Late Uruk, Early Dynastic periods, Akkadian Empire and The Third Dynasty of Ur). I used written sources and previously published studies to survey and summarize the aspects of the organisation of these schools. However, sources on school organisation for these periods are sometimes scarce, and scholars often rely on later descriptions.

The script was developed from first auxiliary means of counting in late 4th millenium BC. Plates with this proto-cuneiform from late Uruk period have been found. The city of Uruk is also the location where evidence of first school excercises and lexical list have been found. Lexical lists were tools which aimed to transmit writing system to a future generation. Lexical lists will be found in every mayor site in the southern Mesopotamia. Their purpose throughout the millennium was to teach and help scribes remember how to write specific symbols.

The schools were most likely organized in temple complexes under state administration. Teachers in these schools were older scribes and the education had two phases. In the first phase, the student learned how to make a tablet from clay and how to handle the stylus. They also studied the first writing symbols as well as how to draft what were then the first administration contracts. In the second phase, the student studied more advanced literary texts and contracts. Not every period has these two phases, but by the end of the 3rd millennium BC both phases had certainly already developed.

The schools, in addition to training new generations of scribes, were also means of spreading royal ideology. Because they were most likely under the protection of the ruling class, schools helped guide and shape the Southern Mesopotamia's society in the 3rd millennium BC.

Key words: southern Mesopotamia, 3rd millenium BC, schools, scribes, cuniform writing

10. Popis kratica

AfO: *Archiv für Orientforschung*, Berlin, Beč

ATU: *Arhaische Texte aus Uruk*, I-VII, Berlin

AS: *Assyriological Studies*, Chicago

CDLI: *Cuneiform Digital Library Initiative*, <https://cdli.ucla.edu/>

JAOS: *Journal of the American Oriental Society*, New Haven

MSL: *Materialen zum sumerischen Lexikon/Materials for the Sumerian Lexicon*, Rim

OBO: *Orbis Biblicus et Orientalis*, Freiburg, Svezicarska

OIP: *Oriental Institute Publications*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago

RD: ranodinastičko razdoblje

UR III: razdoblje treće dinastije u Uru

11. Literatura

Alster (Bendt), 2005, *Wisdom od Ancient Sumer*, CDL Press, Bethesda, Maryland

Biggs (Robert), 1974, *Inscriptons from Tell Abu Salabikh*, OIP

Brisch (Nicole), 2013, „History and chronology“, u Crawford (Harriet) (ur.), 2013, *The Sumerian World*, Routledge, London, New York, 111-127

Carr (David), 2005, *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford University Press, USA

Civil (Miguel) (ur.), 1969, *The series lu = sa and Related Texts*, MSL 12, Rome: Pontifical Institutum Biblicum

Collins (Paul), 2000, *The Uruk Phenomenon. The role of social ideolog yin the expansion of the Uruk culture during the fourth millennium BC*, BAR International Series 900, Archaeopress, Oxford

Cooper (Jerrold), 2010. “I have forgotten my burden of former days!” Forgetting the Sumerians in ancient Iraq.“, *JAOS* 103: 27–335

Crawford (Harriet), 1991, *Sumer and The Sumerians*, Cambridge University Press, Cambridge, New York

Crawford (Harriet) (ur.), 2013, *The Sumerian World*, Routledge, London, New York

Englund (Robert K), 1998, „Texts from te Late Uruk Period“, *Mesopotamien SpätUruk-Zeit und Fruhdynastische Zeit*, (ur. P. Attinger, M. Wäfler), OBO 160/1, 15-233

Foster (Benjamin R.), 2016, *The Age o f Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge, London and New York

George (Andrew), 2005, *In search of the é . d u b . b a . a : the ancient Mesopotamian school in literature and reality*, u: Sefati (Yitzhak) (ur.), "An Experienced Scribe who Neglects Nothing", *Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, CDL Press: Bethseda, 127-137

Glassner (Jean-Jacques), 2003, *The Invention of Cuneiform. Writing in Sumer*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London

Kramer (Samuel Noah), 1949, “Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe,” *JAOS* 69, 199-215.

Kraus (Nicholas), 2018, *Scribal Education in Sargonic Mesopotamia*, Doktorska disertacija, Yale University, New Haven

Krispijn (Theo), 1992, „The Early Mesopotamian Lexical Lists and the Dawn of Linguistics“, *JEOL* 32, 12-22

Kuhrt (Amélie), 2002, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC. Volume One*, Routledge, London

Leick (Gwendolyn), 2002, *Mesopotamia. The Invention of the City*. Penguin Books, London

de Lillis-Forrest (Francesca), Milano (Lucio), Mori (Lucia), 2007 “The Akkadian Occupation in the Northwest Area of the Tell Feilan Acropolis,” *Kaskal* 4, 43-64

Liverani (Mario), 2005, „Historical Overview“, u: Snell (Daniel) (ur.) *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, Oxford

Liverani (Mario), 2006, *Uruk: the first city*, Equinox Publishing Ltd, London

Liverani (Mario), 2013, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York

May (Natalie N.), Steinert (Ulrike), 2014, *The Fabric of Cities: Aspects of Urbanism, Urban Topography and Society in Mesopotamia, Greece and Rome*, Brill Academic Publishers, Leiden, Boston

Michalowski (Piotr), 2011, *The correspondence of the kings of Ur : an epistolary history of an ancient Mesopotamian kingdom*, Winona Lake, Eisenbrauns

Michalowski (Piotr), 1991, "Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems.", u: Biggs (Robert), Gibson (McGuire) (ur.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago, 45-58

Molina (Manuel), 2016, « Archives and Bookkeeping in Southern Mesopotamia during the Ur III period », *Comptabilités* (8/2016), (stranica posjećena 6. 9. 2019.) URL : <http://journals.openedition.org/comptabilites/1980>

Narodne novine, (2019), *Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, (stranica posjećena 17. 9. 2019.), URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html

Nissen (Hans J.), 1972, „Analysis of Archaeological Surface Collections“, u: McC. Adamas (Robert), Nissen (Hans J.) (ur.) *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 95-241

Nissen (Hans J.), Damerow (Peter), Englund (Robert K.), 1993, *Arhaic bookkeeping: early writing and techniques of economic administration in the ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago

Nissen (Hans J.), Heine (Peter), 2009, *From Mesopotamia to Iraq. A Concise History*, The University of Chicago Press, Chicago

Osterman (Jasmina), 2010. *Onaj koji „pločicom ide brzo i ravno“. Uloga pisara u nastajanju prvih urbanih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista*. Doktorska disertacija, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Osterman (Jasmina), 2012, „Škole (E2-DUB-BA-A2) u ranoj povijesti Sumera“, u *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* 44, 93-118

Osterman (Jasmina), 2013, „Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija“, u *Znakovi i riječi- Signa et litterae, vol.IV, Zbornik projekta „Mythos- cultus – imagines deorum“*, *De ritu ad religione – od obreda do vjere*, FFpress, Zagreb, 39-60

Parker (Heather), Fleming (Erin), 2014, „Education. Ancient Near East“ u: O'Brien (Julia) (ur.), *The Oxford encyclopedia of the Bible and gender studies*, Vol 1, Oxford University Press:New York

Parpola (Simo), Parpola (Asko), Brunswig (Robert H.), 1977, „The Meluhha Village: Evidence of Acculturation of Harappan Traders in Late Third Millennium Mesopotamia?“ , *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 20, No. 2, 129-165

Rubio (Gonzalo), 2005, „The languages of the Ancient Near East“, u: Snell (Daniel, C.) (ur.), *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell publishing, Oxford

Sjöberg (Åke), 1976, “The Old Babylonian Eduba,” u: Lieberman (Stephen) (ur.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday June 7th*, AS 20, The University of Chicago Press, Chicago, 159-79

Snell (Daniel, C.), 1997, *Life in the Ancient Near East*, Yale University press, New Haven i London

Snell (Daniel, C.) (ur.), 2005, *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell publishing, Oxford

Stone (Elizabeth C. Stone), 2013, „The organisation of a Sumerian town: the physical remains of ancient social systems“, u Crawford (Harriet) (ur.), *The Sumerian World*, Routledge, London, New York, 156-178

Taylor (Jon), 2013, „Administrators and scholars: The first scribes“ u Crawford (Harriet) (ur.), *The Sumerian World*, Routledge, London, New York, 290-304

Taylor (Jon), 2011 “Tablets as Artefacts, Scribes as Artisans,” u Radner (Karen), Robson (Eleanor) (ur), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford: Oxford University Press, 5-31

Taylor (Jon), Cartwright (Caroline), 2011, “The Making and Re-making of Clay Tablets,” *Scienze dell’Antichita* 17, 297-324

Van De Mieroop (Marc), 1998, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford University Press Inc., New York

Van De Mieroop (Marc), 2007, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Blackwell Publishing, Oxford

Vanstiphout (Herman L. J.), 1979, How Did They Learn Sumerian? *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 31, No. 2, 118-126

Veldhuis, (Niek) 1997, *Elementary Education at Nippur. The List of Trees and Wooden Objects*. Groningen: University of Groningen

Veldhuis (Niek), 2000, „Review: Sumerian Proverbs in Their Curricular Context“, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 3, 383-399

Veldhuis (Niek), 2014, *The History of Cuneiform Lexical Tradition*, Ugarit-Verlag, Münster

Visicato (Giuseppe), 2000, *The Power and the Writing. The Early Scribes of Mesopotamia*, CDL Press, Bethesda, Maryland

Westenholz (Aage), 1974/77, “Old Akkadian School Texts: Some Goals of Sargonic Scribal Education,” *AfO* 25, 95-110

Zettler (Richard L.), 1991; „Administration of the Temple of Inanna at Nippur under the Third Dynasty of Ur: Archaeological and Documentary Evidence“, u: Biggs (Robert), Gibson (McGuire) (ur.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago, 101-114

12. Popis priloga

Karta 1 Karta Mezopotamije i susjednih zemalja	5
Karta 2 Karta Mezopotamije	6
Slika 1 Vaza iz Uruka.....	14
Slika 2 Tlocrt Uruka	25
Slika 3 Tlocrt hrama Inane u Nipuru.....	37

13. Prilozi

Radni listić 1

TEKST A

Brzo, dođi ovamo, uzmi glinu,
Izmijesi, izravnaj
Izračunaj količinu i presavij,
Ojačaj jezgru i oblikuj pločicu, isplaniraj i požuri,
Podigni i izreži!²⁸

TEKST B

Stvarno znam svoje pismo,
Ne zaglavim se ni u čemu!
Moj umi učitelj pokaže znak,
A ja sam dodam svoj ili dva iz glave!
Sada sam ovdje već neko vrijeme
i snalazim se u sumerskom, pisarskoj vještini, arhiviranju, računovodstvu i matematici!
Čak mogu razgovarati na sumerskom!²⁹

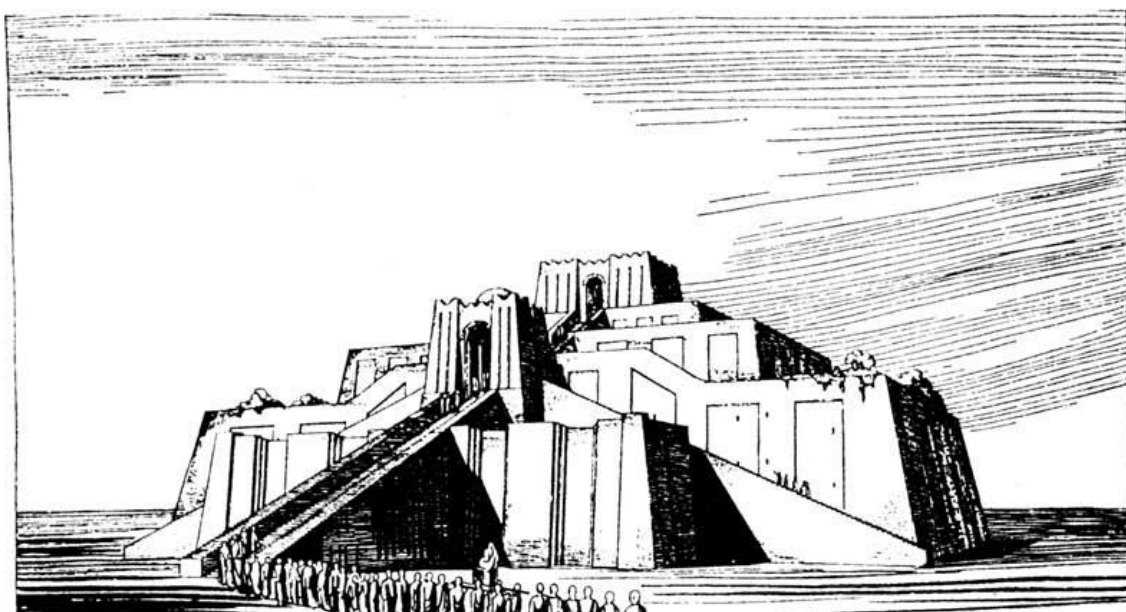
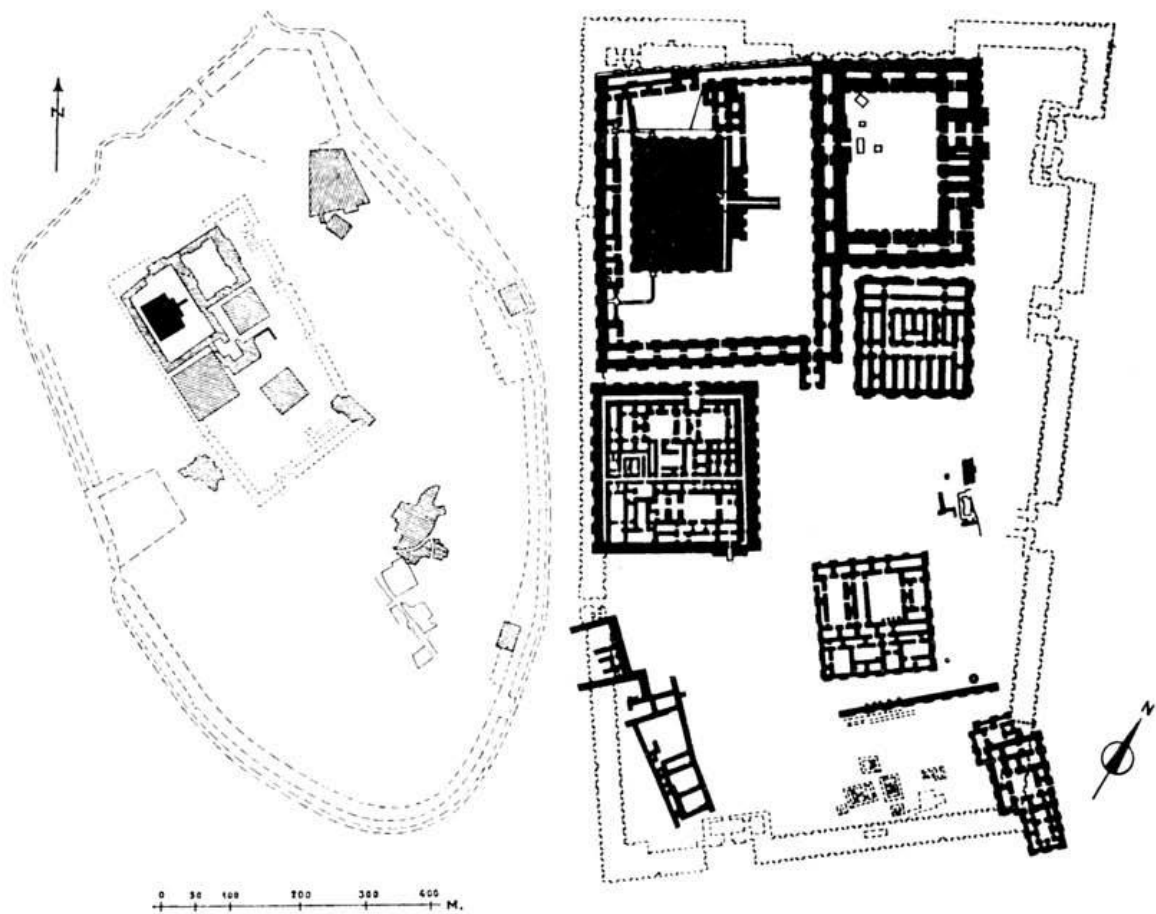
TEKST C

Kada sam bio dijete, išao sam u školu učiti pisarsku umjetnost na pločicama Sumera i Akada, između aristokrata nitko nije pisao kao ja, tamo gdje su išli na instrukcije iz pisarske umjetnosti ja sam svladao oduzimanje, zbrajanje, računanje i računovodstvo. Predivna Nisaba me blagosloвила znanjem i razumijevanjem. Ja sam pažljivi pisar koji ne propušta niti jedan znak!³⁰

²⁸ Moj prijevod Taylor 2011: 12, ETCSL 5.1.a

²⁹ Moj prijevod Edubba D 32-38, George 2019

³⁰ Moj prijevod himne Šulgi B, Veldhuis 1996: 11

Ur iz Treće dinastije Ura (Liverani 2013: 158)

Karta preuzeta s e-sfera.hr (<https://www.e-sfera.hr/dodatni-digitalni-sadrzaji/c771ec3f-3550-40a6-ba0b-462b1c7d9051/> stranica posjećena. 16. 9. 2019.)

Glinena pločica P47169³¹ (Kasni Uruk)

Glinena pločica P509329³² (RD)

³¹https://cdli.ucla.edu/dl/photo/P471695_d.jpg

³² https://cdli.ucla.edu/dl/photo/P509329_d.jpg